

Evaluering af visiteret hf (vhf) på Mariagerfjord Gymnasium

Evaluering af visiteret hf (vhf) på Mariagerfjord Gymnasium

2015

**Evaluering af visiteret hf (vhf) på Mariager-
fjord Gymnasium**

© 2015 Danmarks Evalueringsinstitut

Citat med kildeangivelse er tilladt

Publikationen er kun udgivet i elektronisk form
på: www.eva.dk

ISBN (www) 978-87-7958-867-7

Indhold

1	Resume	6
2	Indledning	9
2.1	Formål	9
2.2	Baggrund	9
2.2.1	Kursister med forskellige diagnoser, men ensartede støttebehov	10
2.3	Evalueringsdesign	12
2.4	Rapportens opbygning og anvendte begreber	14
3	Baggrund for vhf og visitation til klasserækken	15
3.1	Baggrund for vhf	15
3.1.1	Fordele og ulemper ved tilrettelæggelse som hf-enkeltfag	15
3.1.2	Ensartede støttebehov, men også forskelle i kursistgruppen	17
3.2	Visitationsprocessen	17
3.2.1	Overordnede overvejelser om kursistsammensætningen anvendes i visitationen	18
3.3	Opsummering	18
4	Lærernes kompetenceudvikling	20
4.1	Kurser, temamøder m.m.	20
4.1.1	Ændring i overordnet strategi for kompetenceudvikling mellem de to første forsøgsårgange	20
4.2	Vidensbehov og vidensdeling	21
4.3	Opsummering	23
5	Særlige tiltag	24
5.1	Fysiske rammer, der skaber ro og forudsigelighed	24
5.2	Pædagogiske og didaktiske tiltag	25
5.2.1	SPS-moduler: En nødvendig struktur	25
5.2.2	Flere områder, hvor undervisningen er tilpasset de unge	26
5.2.3	Plads til faglige præstationer	28
5.3	Forskellige erfaringer med valgfag	28
5.3.1	Når valgfagene ikke er en succes	29
5.4	Forældreinddragelse	29
5.5	Opsummering	31
6	Social trivsel og inklusion	32
6.1	Det sociale liv i klassen	32
6.1.1	Flere konflikter på første årgang	32
6.1.2	Forskel mellem drengenes og pigernes sociale trivsel	32
6.2	Det sociale liv udenfor klassen og ekstracurriculære aktiviteter	33
6.2.1	Pigerne er generelt bedre integrerede end drengene	33
6.2.2	Overvej informationsstrategi til resten af skolens elever	34
6.3	Opsummering	35

7	Gennemførelse og karakterer	36
7.1	Gennemførelse	36
7.2	Karakterer, faglig udvikling og overgange	36
7.3	Opsummering	39

1 Resume

Denne rapport belyser erfaringer med et forsøg, som Mariagerfjord Gymnasium siden 2012 har gennemført med et treårigt hf-enkeltfagsforløb med visiterede hf-klasser (vhf). Rapporten har fokus på, *om* og *hvordan* vhf-forløbene påbegyndt i 2012 og 2013 gør det muligt for de unge, der er visiteret til vhf-klasserne, at gennemføre en hf-uddannelse.

Rapportens relevans, kontekst og målgruppe

Mariagerfjord Gymnasium oplever en stigning i antallet af unge, der har forskellige diagnoser og herunder er udfordret både psykisk og fysisk i en sådan grad, at de skønnes ikke at kunne gennemføre en gymnasial uddannelse på ordinære vilkår, på trods af at de er normalt-til-velbegavede. Med oprettelsen af vhf-klasserne søger Mariagerfjord Gymnasium at imødekomme netop denne gruppe unges behov, med henblik på at de kan få en gymnasial uddannelse.

Denne undersøgelse ser på, hvordan Mariagerfjord Gymnasium arbejder med denne gruppe og gør det muligt for de unge at gennemføre en hf-uddannelse. Undersøgelsen har således fokus dels på kursisternes gennemførelse og resultater, dels på de særlige tiltag, der er iværksat for at få kursisterne godt igennem uddannelsen, samt på tiltagenes styrker og svagheder. På tidspunktet for undersøgelsen går der fem kursister i hver af de to vhf-klasser.

Rapportens resultater henvender sig først og fremmest til Mariagerfjord Gymnasium, der har bedt EVA om at forestå evalueringen af forsøget med henblik på at gøre forsøgsordningen permanent. Derudover kan rapportens resultater være af relevans for andre gymnasiale ungdomsuddannelsesinstitutioner, der ønsker at imødekomme gruppen af unge med særlige behov, da undersøgelsen kan inspirere til udvikling af andre lokale praksisser.

Overordnet resultat: positiv vurdering af forsøgsordningen med vhf-klasser på Mariagerfjord Gymnasium

Helt overordnet viser denne rapport, at vhf-klassen giver unge med forskellige diagnoser, der visiteres til vhf-klassen, en gymnasial uddannelse, som det vurderes, de ellers ikke ville have fået. Vhf-klassen imødekommer altså en gruppe unge, der ellers oplever at falde mellem to stole, når det kommer til muligheden for at få en ungdomsuddannelse.

Flot fastholdelsestal og samlet karaktergennemsnit samt overgange, der sigter mod videreuddannelse

Fastholdelsesprocenten i vhf-klassen er høj, og kursisternes faglige præstationer er fine. Karaktergennemsnittet for de fire kursister, der er blevet studenter i sommeren 2015, er samlet set en middelkarakter på 7,2. Det er her værd at bemærke, at der er en stor grad af variation i de enkelte kursisters karakterer, hvor et par kursister klarer sig ualmindeligt flot og et par stykker får karakterer, der ligger i bunden af karakterskalaen. Variationen i karaktererne afspejler meget godt den variation, der er i kursistgruppen. Alle fire kursister, der er blevet studenter i sommeren 2015, har enten planer om at påbegynde eller er allerede begyndt på et universitetsstudium.

Velfungerende fysiske rammer og særlige pædagogiske tiltag

Kursistgruppen i vhf-klassen har særlige behov for fx ro, struktur og forudsigelighed, hvilket Mariagerfjord Gymnasium, igennem oprettelsen af særlige faglige og sociale støtteforanstaltninger, søger at imødekomme. Tilrettelæggelsesformen vurderes generelt positivt. De fysiske rammer giver kursisterne mulighed for ro og tryghed. Herudover lægges der særlig vægt på tilbuddet om

specialpædagogisk støtte (SPS), som vurderes at være essentielt for forsøgets succes, da SPS-modulerne blandt andet håndterer kursisterens udfordringer med hensyn til at skabe struktur og understøtter kursisterne i forbindelse med deres skriftlige arbejde. Desuden iværksætter lærerne en række særlige pædagogiske og didaktiske tiltag som led i undervisningen, som er med til at understøtte kursisters faglige udbytte og fastholdelse. Det drejer sig bl.a. om, at lærerne arbejder med at have en klar struktur og stor genkendelighed i undervisningen, de anvender øget lærerstyring ved gruppearbejde og i de faglige diskussioner, de konkretiserer opgaver for kursisterne, de tilpasser undervisningen efter kursisters dagsform og udviser desuden en øget forståelse for, at kursisterne i nogle perioder kan have det psykisk svært. Desuden udviser lærerne også en vis fleksibilitet med hensyn til kursisters afleveringer af opgaver.

God social trivsel i klassen, men blandet, om eleverne trives udenfor klassen

De forskellige sociale tiltag, som Mariagerfjord Gymnasium har iværksat for at understøtte kursisters sociale udvikling og inklusion på gymnasiet, har grundlæggende båret frugt, og den generelle trivsel for kursisterne i vhf-klassen er god. Dog med den variation i resultatet, at det primært er indenfor vhf-klassens mure, at kursisterne trives og føler, at de hører til, hvorimod den sociale inklusion udenfor vhf-klassen, sammen med gymnasiets øvrige elever, kun opleves som succesfuld for et mindre antal af kursisterne. En yderligere specifikation er, at det primært er pigerne, der indgår i det sociale liv på skolen uden for vhf-klasserne.

Opmærksomhed på at informere om vhf-klasserne

I dag er gymnasiets andre elever ikke blevet direkte informeret om vhf-klasserne. EVA peger på, at gymnasiet med fordel kan arbejde yderligere på at få kursisterne i vhf-klasserne til at føle sig som en del af gymnasiet, fx ved at trække på gode erfaringer fra lignende specialtilrettelagte gymnasiale forsøg, hvor der fokuseres på at give gymnasiets øvrige elever viden om kursisterne. Dette gøres, eksempelvis ved at kursisterne får mulighed for at fortælle om sig selv ved et fællesarrangement på skolen.

Opmærksomhed på individuelle forskelle

I vhf-klasserne går der unge med forskellige typer af diagnoser. De har nogle af de samme støttebehov, men har også forskellige behov og forudsætninger, både med hensyn til det faglige arbejde og ikke mindst med hensyn til motivation for og kompetence til at indgå socialt. Forskellen kommer bl.a. til udtryk ved forskellige grader af succes med at indgå i valgfag. EVA peger på, at med den brede kursistgruppe, der er i vhf-klasserne, kræver det, at gymnasiet er ekstra opmærksomt på de individuelle forskelle, og hvordan den enkelte kursist bedst kan støttes både fagligt og socialt. Det kræver, at der organisatorisk bliver placeret et ansvar for at få viden om de enkelte kursister og udvikle individuelle strategier med hensyn til de enkelte kursister.

Variierende succes med kursisters deltagelse i valgfag på ordinære hold og behov for fortsat opmærksomhed på at styrke dette område

Vhf-forløbet er tilrettelagt sådan, at kursisterne ud over deres obligatoriske fag skal have minimum tre valgfag. Det foregår på ordinære valgfagshold sammen med gymnasiets andre elever. Der er stor variation i, hvordan valgfagsordningen opleves og fungerer for vhf-kursisterne. For et par af kursisterne er valgfagene en succes, med hensyn til både den sociale trivsel og det faglige udbytte, andre kursister trives ikke socialt på valgholdene men opnår udmærket fagligt udbytte, og endelig er der kursister, hvor det ikke fungerer hverken fagligt eller socialt. EVA peger på, at gymnasiet må rette opmærksomheden mod kursisters individuelle forudsætninger og støttebehov med hensyn til at følge valgfag på de ordinære hold.

Engagerede lærere men stadig behov for udvikling af kompetencer

Lærerne, der underviser vhf-kursisterne, spiller med deres motivation og engagement en afgørende rolle for vhf-klassernes succes. Det overordnede billede, der tegner sig vedrørende lærernes kompetenceudvikling, er, at lærernes, og herunder også SPS-lærernes, behov for fortsat kompetenceudvikling bør være fokuseret omkring tre områder: dels hvordan unge med skriveblokering støttes, dels motivering af unge med lav selvdisciplinering og dels undervisning af konkrettænkende. Endelig peger evalueringen også på, at der er et vidensdelingsbehov omkring den konkrete tilrettelæggelse af undervisning, ikke mindst fra nye lærere, der knyttes til klassen. I evaluering-

gen fremhæves det desuden, at en uddybet viden om unge med diagnoser kan være en fordel for at forstå og tolke de unges handlinger og hermed sikre den mest optimale støtte.

Opmærksomhed på fordele ved at inddrage forældre

Mariagerfjord Gymnasium har *ikke* fokus på at inddrage kursisternes forældre. Den primære begrundelse for ikke at inddrage forældrene er, at kursisterne i vhf-klassen er myndige. Analysen peger på, at forældrene stadigvæk har en ansvarsrolle i deres børns liv, selvom de er over 18 år. Det, at man ikke inddrager forældrene i arbejdet med denne kursistgruppe, betyder, at der er et uudnyttet potentiale, da forældrene har en helt særlig indsigt i og forståelse for deres børns behov. Forældrene kan altså understøtte både kursisternes sociale trivsel og deres faglige resultater.

Både styrker og svagheder ved valg af hf-enkeltfag som tilrettelæggelsesform

Der er både styrker og svagheder ved, at vhf er tilrettelagt som hf-enkeltfag for kursistgruppen. På styrkesiden kan nævnes, at tilrettelæggelsen som hf-enkeltfag sikrer fleksibilitet. Desuden er der ikke krav om tværfagligt samarbejde, som kursisterne ellers ville kunne være udfordret af. En svaghed er, at det kun reelt er muligt at få SU de tre år, som uddannelsen er tilrettelagt til at være, hvis kursisterne supplerer med flere fag det tredje år. Det øger arbejdspresset på kursisterne det sidste år. Derudover er tilrettelæggelsen som hf-enkeltfag også ensbetydende med, at kursisterne skal have en 10.-klasseseksamen for at starte. Det betyder, at kursisterne efter folkeskolen skal finde et 10.-klassestilbud, der passer til dem. Det er ikke altid helt nemt.

Om datagrundlaget

Rapportens resultater bygger på følgende tre datakilder:

- 1 Selvevalueringsrapport om vhf-klasserne udarbejdet af Mariagerfjord Gymnasium.
- 2 Fokusgruppeinterview med hhv. kursister, lærere og vejledere, ledelse og forældre.
- 3 Data om frafald, karakterer og overgange til videre uddannelse.

Undersøgelsen har fokus på de vhf-årgange, der er påbegyndt i 2012 og 2013. Undersøgelsen siger således ikke noget om, hvordan det vil gå kursister, der påbegynder vhf-klassen i 2015.

2 Indledning

Mariagerfjord Gymnasium har siden 2012 gennemført et forsøg med et treårigt hf-enkeltfagsforløb med visiterede hf-klasser (vhf). Kursisterne, der er blevet visiteret til klasserne, har forskellige typer af diagnoser såsom Aspergers syndrom, opmærksomhedsforstyrrelse uden hyperaktivitet (ADD) og Tourettes syndrom. Flere af kursisterne har flere diagnoser.

Mariagerfjord Gymnasium har bedt Danmarks Evalueringsinstitut (EVA) om at gennemføre en evaluering af de to første årgange på ordningen. Det vil sige de vhf-klasser, der startede i henholdsvis 2012 og 2013. Denne rapport er resultatet af evalueringen.

2.1 Formål

Evalueringen har et dobbeltsidet formål. Den skal belyse, både *om* og *hvordan* vhf-forløbene påbegyndt i 2012 og 2013 gør det muligt for de unge visiteret til vhf-klasserne at gennemføre en hf-uddannelse. Evalueringen har således fokus på dels kursisternes gennemførelse og resultater, dels på de særlige tiltag, som er igangsat for at få kursisterne godt igennem uddannelsen, samt på tiltagenes styrker og svagheder.

Evalueringen sætter særligt fokus på følgende forhold:

- Kursisternes diagnoser og særlige behov samt vurderinger af fordele og ulemper ved at have en samlet klasse for kursister med de forskellige typer af særlige behov.
- Visitationsproces og procedurer (herunder både for klasserne påbegyndt 2012, 2013 og 2015).
- Lærernes kompetenceudvikling og omsætning heraf til praksis.
- Særlige rammer for kursisterne, herunder fysiske rammer og særlige pædagogiske tiltag.
- Erfaringerne med forskellige inklusionsmekanismer, herunder kursisternes deltagelse i valgfag på linje med andre kursister.
- Nødvendigheden af særlige støtteordninger og evt. dispensationer fra gældende regler.
- Fastholdelse for kursister påbegyndt i 2012 og 2013. Karakterniveau for kursister påbegyndt i 2012 og 2013. Overgang til anden uddannelse for kursister påbegyndt i 2012. Der er her et særligt fokus på, hvordan kursisterne med de forskellige typer af særlige behov klarer sig.

2.2 Baggrund

Mariagerfjord Gymnasium påbegyndte en vhf-klasse i henholdsvis 2012 og 2013. Kursisterne i vhf-klasserne går på enkeltfags-hf, hvor fagene sammensættes, så kursisterne opnår en samlet hf-eksamen. Uddannelsen er dog tilrettelagt over tre år for at give kursisterne mere tid til at komme igennem. I forløbets to første år undervises kursisterne i deres særlige klasse, mens de på tredje år har valgfag med andre elever fra gymnasiet. Kursisterne kan følge det antal fag, som passer til deres ressourcer. Og forløbet kan strækkes over længere tid, hvis det er økonomisk muligt for kursisterne.

Der er særlige støtteforanstaltninger til klasserne, herunder særlige lokaler, særlig tilrettelæggelse af undervisningen, kurser for klassernes lærere, bl.a. planlagt af Autismecenter Nordbo, som gymnasiet har haft en særlig sparring med. Mariagerfjord Gymnasium ønsker i 2015 og 2016 at starte nye vhf-klasser med 12 kursister i hver klasse og hermed at få gjort forsøget med vhf-klasserne permanent.

På evalueringstidspunktet i foråret/sommeren 2015 går der 5 kursister i hver af de to klasser. Gymnasiets begrundelse for at påbegynde klasserne i 2012 og 2013 var en erfaring med, at flere normalt- og velbegavede unge startede på de ordinære gymnasieforbøb og faldt fra. Med vhf-klasserne forsøger gymnasiet at skabe nogle særlige rammer for de unge, som kan give dem en mulighed for at få en gymnasial uddannelse. Det er netop disse rammer, som denne evaluering fokuserer på.

2.2.1 Kursister med forskellige diagnoser, men ensartede støttebehov

På tre gymnasier rundtomkring i landet – Høje-Taastrup Gymnasium, Paderup Gymnasium og Aalborg Katedralskole – er der særligt tilrettelagte gymnasiale forløb for unge med autismespektrumforstyrrelser. Vhf-klasserne adskiller sig bl.a. fra disse forløb ved at være rettet mod en bredere gruppe af unge med forskellige typer af diagnoser. I dette afsnit introducerer vi kursisterne og diagnoserne for at give et forståelsesgrundlag for resten af rapporten.

Både i klassen, der startede i 2012, og i klassen, der startede i 2013, begyndte seks kursister. I begge klasser faldt en kursist fra i løbet af det første år. De i alt 12 startende kursister er alle diagnosticeret med en eller oftest flere diagnoser. Diagnoserne er fx: Aspergers syndrom, gennemgribende udviklingsforstyrrelse, anden (GUA), Attention Deficit Disorder (ADD) eller Tourettes syndrom. Tabel 1 giver et overblik over kursisternes diagnoser:

Tabel 1
Diagnosefordeling i vhf-klasserne

Årgang	Antal kursister	Frafaldet	Aspergers syndrom	ADD	GUA	Tourette og tics	Fysisk handicap	Blandet udviklingsforstyrrelse
2012	6	1	3	3			1	
2013	6	1	1	4	1	2		1

Kilde: selvevalueringsrapport fra Mariagerfjord Gymnasium

Derudover har kursisterne også følgende følgediagnoser og lidelser, ifølge selvevalueringsrapporten fra Mariagerfjord Gymnasium:

- Angst
- Stærk stressbarhed
- Depression
- Somatisk lidelse
- Social funktionsforstyrrelse.

Ofte kan en person med diagnose også have en følgediagnose eller lidelse, som det også her er tilfældet med kursisterne.

Kendetegn ved diagnoserne

Et af argumenterne for at oprette klassen er, at på trods af at kursisterne har forskellige diagnoser, så har de behov for ensartede læringsforhold, fordi der også er lighedstræk mellem diagnosekendetegnene. Helt overordnet gælder følgende ligheder mellem diagnoserne Aspergers syndrom, gennemgribende udviklingsforstyrrelse, anden (GUA), ADD og Tourettes syndrom. Personer med diagnoserne:

- Er normalt- til velbegavede.
- Har vanskeligheder med at organisere og strukturere deres hverdag, herunder arbejdet med opgaver m.m.
- Bliver let påvirket af ydre og indre stimuli og mister dermed opmærksomhed og koncentration.
- Har vanskeligheder ved socialt samspil.
- Har tilbøjelighed til at have et skrøbeligt sind med bl.a. lavt selvværd og risiko for angst, depressioner og andre sindslidelser.
- Kan fremstå med en noget stædig og kantet personlighed.

- Kan få pludselige raseriudbrud (det gælder særligt for personer med Tourette og GUA).¹

Det er dog helt centralt at understrege, at man ved brug af diagnosesproget giver en meget forsimplet beskrivelse af træk ved personerne. Der kan være meget store forskelle på personer med samme diagnoser og deres reaktioner og præferencer. De overordnede kendetegn skal således læses som akkumuleret viden om generelle kendetegn og ikke som eksakt viden om enkelte personer eller kursister.

Nedenstående boks beskriver mere detaljeret de tre diagnoser, som er hyppigst forekommende i vhf-klasserne.

Diagnosekarakteristika

Generel beskrivelse af karakteristika ved de tre hyppigst forekommende diagnoser i vhf-klasserne:

1 Aspergers syndrom

Aspergers syndrom er en diagnose indenfor autismspektret. Ofte er personer med Aspergers syndrom normalt eller højt begavede. De kan få meget stærke særinteresser og blive meget optaget af én ting, som de sætter sig grundigt ind i. Personer med Aspergers syndrom kan være meget konkret tænkende og have svært ved at tænke abstrakt og forstå ironi og sarkasme.

Personer med Aspergers syndrom kan bl.a. have svært ved at håndtere socialt samspil. De vil ofte gerne have social kontakt, men de kan have vanskeligt ved at forstå de sociale omgangsformer, som udspiller sig omkring dem, herunder at forstå andres tanker og følelser. De kan have en begrænset situationsfornemmelse og fx komme med upassende og grove bemærkninger. De kan også fremstå lidt stædige og påståelige.

For personer med Aspergers syndrom kan sanseindtryk – fx indtryk fra syns-, høre- og lugtesansen – forekomme meget stærke. Samvær med mange mennesker eller ophold i et overfyldt rum kan virke stressende, overstimulerende og forvirrende, hvilket kan føre til problemadfærd. Verden kan virke meget kaotisk på personer med Aspergers syndrom. De kan derfor have behov for rutiner og struktur på hverdagen og meget få ændringer i disse rutiner.

Personer med Aspergers syndrom kan desuden have vanskeligt ved dagligdags gøremål såsom personlig hygiejne. Og de kan have svært ved selv at administrere at få lavet deres lektier, aflevere opgaver til tiden osv.

Herudover kan personer med Aspergers syndrom have forskellige følgediagnoser, fx fobier og ADHD.

Kilder: Videnscenter for Autisme: www.autisme.dk. L.H. Willey, 1999: *I skyggen af det normale. At leve med Aspergers syndrom*. København, Dansk Psykologisk Forlag. T Peeters og C Gillberg, 2002: *Autisme. Medicinske og pædagogiske aspekter*. København, Hans Reitzels Forlag.

2 ADD (Attention Deficit Disorder)

ADD er en bestemt type ADHD (Attention Deficit Hyperactivity Disorder). Populært sagt er ADD ADHD uden hyperaktivitet. Personer med ADD er derimod ofte stille og rolige i deres fremtræden og har et meget lavt energi- og aktivitetsniveau. De kan have vanskeligheder med at koncentrere sig og være opmærksomme. De bliver let distraherede af både ydre påvirkninger – fx andre personers aktiviteter og snak – og af egne tanker. De kan fx opleve et indre tankemylder og kaos samt forsvinde væk i dagdrømme.

Det volder grundlæggende vanskeligheder for personer med ADD at skabe overblik, planlægge og koordinere samt at omstille sig til forandringer.

Fortsættes næste side ...

¹ Videnscenter for Autisme: www.autisme.dk; LH Willey, 1999: *I skyggen af det normale. At leve med Aspergers syndrom*. København, Dansk Psykologisk Forlag, T Peeters og C Gillberg, 2002: *Autisme. Medicinske og pædagogiske aspekter*. København, Hans Reitzels Forlag, ADHD-foreningen: <http://adhd.dk/om-adhd/hvad-er-add/>; FU Knudsen, 2004: *Tourettes syndrom – En vejledning til forældre*. Pfizer, Danmark. I Sindø, 2012: *Tics & Tourette. Håndbog i at leve med tics*. Dansk Psykologisk Forlag.

Diagnosekarakteristika - fortsat

Personer med ADD kan også have svært ved opgaveløsning. De kan have svært ved dels selvstændigt at tage initiativ til opgaver, dels at motivere sig til at komme i gang med opgaver, som andre har besluttet, dels at færdiggøre opgaver. Desuden kan nogle personer med ADD arbejde meget langsomt med opgaveløsninger, hvilket evt. kan skyldes, at de bliver omstændelige og overkontrollerende, fordi de mangler overblik.

Personer med ADD er lige så intelligente som andre mennesker. Men de kan igennem deres skolegang have udvist besværligheder ved indlæring og være blevet fejlfortolket som mindre begavede pga. deres mangel på koncentration og ringe evne til at færdiggøre opgaver.

Kilde: ADHD-foreningen: <http://adhd.dk/om-adhd/hvad-er-add/>.

3 Tourettes syndrom

Der er to typer af Tourettes syndrom. En simpel form for Tourettes syndrom, som udelukkende er karakteriseret ved, at de pågældende personer har tics. En mere kompliceret form for Tourettes syndrom, hvor de pågældende personer udover tics også har andre symptomer.

Tics er ufrivillige bevægelser, der gentages i hurtig rækkefølge, samt ufrivillige lyde og evt. ord. Det kan variere fra person til person og over tid, hvor omfattende ticene er, og hvordan de kommer til udtryk. Personer med Tourettes syndrom kan også have pludselige vredesudbrud, fx et raserianfald over bagateller. Disse anfald kan efterfølges af, at personerne skammer sig over udbruddene. Personer med Tourettes syndrom kan fremstå som havende en noget stædig og kantet personlighed. Personer med Tourettes syndrom kan også lide af koncentrationsproblemer.

Når personer har en mere kompliceret form for Tourettes syndrom, har de samtidig yderligere syndromer. Det kan fx være ADHD, depressionstilbøjeligheder, adfærdsproblemer, søvnproblemer, angst samt tvangs-tanker og -handlinger (obsessive-compulsive disorder, OCD).

Kilder: FU Knudsen, 2004: *Tourettes syndrom – En vejledning til forældre*. Pfizer, Danmark. I Sindø, 2012: *Tics & Tourette. Håndbog i at leve med tics*. Dansk Psykologisk Forlag.

2.3 Evalueringsdesign

Evalueringen af vhf-klasserne er designet, så den bygger på tre metodeelementer, der både supplerer hinanden og belyser evalueringens formål fra forskellige perspektiver. Det drejer sig om selvevaluering, interview på Mariagerfjord Gymnasium og data om kursisternes karakterer og overgange.

Selvevaluering

Mariagerfjord Gymnasium har udarbejdet selvevalueringsrapporten om vhf-klasserne på baggrund af en vejledning til selvevaluering fra EVA. I selvevalueringsrapporten har der været fokus på følgende:

- Formål og tilrettelæggelse
- Visitationsprocessen
- Lærere, vejledere og ledere: opkvalificering og samarbejde
- Inklusion og valgfag
- Pædagogiske tiltag og særlige rammer
- Kursisterne
- Faglig udvikling og eksaminer
- Om gymnasiets samarbejde med VUC&hf Nordjylland

Formålet med selvevalueringen har været at få Mariagerfjord Gymnasium til at eksplicitere og vurdere strategier og tiltag i forbindelse med vhf-klasserne. Selvevalueringsrapporten udgør dels en selvstændig dokumentationskilde, dels har den dannet baggrund for de interview, EVA har gennemført på Mariagerfjord Gymnasium.

Interview

EVA har besøgt Mariagerfjord Gymnasium og gennemført fem interviews. Interviewene er gennemført som semistrukturerede gruppeinterview på baggrund af spørgeguider, der er udarbejdet af EVA. Formålet med interviewene har været at afdække forskellige perspektiver, erfaringer, vurderinger og behov i forbindelse med forsøget med visiteret hf.

Der er gennemført interviews med følgende personer:

- *To kursistinterviews, af hver 45 minutters varighed.*

I første interview deltog samtlige fem kursister fra 2012-klassen, og i det andet interview deltog samtlige fem kursister fra 2013-klassen. Interviewet har bidraget med kursisternes egne oplevelser og vurderinger af, hvordan det er at være kursist i vhf-klassen. Interviewet omhandlede både de faglige og sociale aspekter ved at være kursist, både med hensyn til at være i vhf-klassen og at deltage i valgfag med skolens øvrige elever.

- *Ledelsen af forsøget og visitering til klassen, af 75 minutters varighed.*

Her deltog rektor på Mariagerfjord Gymnasium, forstander på VUC&hf Nordjylland, vhf-koordinatoren på Mariagerfjord Gymnasium, souschef/ledende konsulent for PPR ved Mariagerfjord Kommune og skolekonsulent fra Mariagerfjord Kommune. Repræsentanterne fra visitationsudvalget deltog udelukkende i første del af interviewet. Interviewet har bidraget med generel viden om baggrunden for vhf-klassens opstart og formålet med vhf-klassen. Derudover har interviewet bidraget med indsigt i og begrundelser for, hvorfor vhf-forløbene er tilrettelagt, som de er. Interviewets primære fokus var rettet mod områderne: visitationsprocessen, uddannelsens organisering, lærernes kompetenceudvikling, social inklusion og forældreinddragelse.

- *Vejleder(e) og lærere, af to timers varighed.*

Her deltog vhf-koordinatoren fra Mariagerfjord Gymnasium, en ekstern konsulent fra Autismecenter Nordbo, fire lærere, der har undervist 2012-klassen, og to lærere, der har undervist 2013-klassen, en valgfaglærer, der har undervist kursisterne i valgfag sammen med andre elever. Lærerne, der deltog i interviewet, varetager også en SPS-lærerfunktion (specialpædagogisk støtte). Formålet med interviewet var at få viden om det at være lærer og vejleder i vhf-klassen. Interviewet omhandlede lærernes erfaringer med at varetage henholdsvis undervisning og SPS-lærerfunktionen og at være valgfaglærer, og de udfordringer, der er forbundet hermed. I interviewet blev der yderligere talt om lærernes vurdering af, hvilken viden der er nødvendig at have om kursisternes forskellige diagnoser, og hvorvidt lærerne mener, de har tilstrækkelig viden. Derudover var der fokus på lærersamarbejde og kompetenceudvikling, kursisternes sociale og faglige udvikling og inklusion. I interviewet bidrog den eksterne konsulent fra Autismecenter Nordbo med mere generel viden om kursistgruppen.

- *Forældre til kursister i begge klasser, af fem kvarters varighed.*

Her deltog i alt fem forældre til kursisterne, hhv. tre forældre til kursister fra 2012-klassen og to forældre til kursister fra 2013-klassen. Forældrene har bidraget med en særlig indsigt i deres børns behov, og formålet med forældreinterviewet var at få forældrenes oplevelser af deres børns udvikling i den tid, de har gået i vhf-klassen. I interviewet var der blandt andet fokus på kursisternes trivsel og integration, forældresamarbejde, uddannelsens tilrettelæggelse samt faglige og sociale tiltag.

Interviewene er blevet optaget og efterfølgende fuldt transskriberet. Der er i alt ca. 80 siders interviewreferater. Til analysen i denne evaluering er interviewene blevet gennemlæst og kodet med udgangspunkt i de stillede spørgsmål i formålsbeskrivelsen. De samlede og kodede afsnit er derefter blevet gennemlæst igen og analyseret. Analysen er foretaget med det formål at bidrage med de forskellige aktørers syn på tiltagene omkring vhf og deres vurderinger og perspektiver på styrker og svagheder ved tiltagene.

Data om karakter og overgange

For at kunne belyse kursisternes målopfyldelse har EVA rekvireret karakterdata og frafaldsoplysninger fra Mariagerfjord Gymnasium. Karakterdata har omfattet både den samlede eksamenskarakter og eksamenskarakterer fordelt på de enkelte fag for hver enkelt kursist. Derudover har EVA også rekvireret data om de afsluttende kursisters overgang til anden uddannelse.

Evalueringen bygger på de forskellige datakilders beskrivelser af styrker og svagheder ved de foranstaltninger, som skolen har etableret for kursisterne, samt oplysninger om karakterer og gennemførelse.

Gymnasiet har haft et rapportudkast i høring med mulighed for at kommentere evt. misforståelser og faktuelle fejl.

Projektgruppe

Evalueringen er gennemført af specialkonsulent Vicki Facius (projektleder) og evalueringsmedarbejder Sofie Nohr Jakobsen.

2.4 Rapportens opbygning og anvendte begreber

Udover denne indledning indeholder rapporten seks kapitler.

- Kapitel 3 sætter fokus på baggrunden for og formålet med vhf-klasserne samt på visitationsprocessen.
- Kapitel 4 beskriver lærernes kompetenceudvikling og diskuterer deres vidensbehov.
- Kapitel 5 belyser de særlige tiltag, som gymnasiet har gennemført for at sikre kursisternes gennemførelse og faglige udvikling.
- Kapitel 6 kaster lys over kursisternes sociale trivsel internt i klasserne og deres integration med gymnasiets andre elever.
- Endelig viser kapitel 7, hvordan det går kursisterne med hensyn til gennemførelse og faglige resultater.

Anvendte termer

Igennem rapporten anvender vi begrebet "kursister" om de unge i vhf-klasserne. På gymnasiet bliver de unge i nogle tilfælde omtalt som elever. Vi har dog valgt at anvende ordet kursister, da det er den formelle betegnelse for deltagere på hf-enkeltfag. Derimod betegner vi de andre unge på gymnasiet som elever, da hovedparten af dem er stx-elever.

Igennem rapporten anvender vi kønsbetegnelsen drenge og piger om kursisterne, og vi lægger os her i forlængelse af EVA's brug af kønsbetegnelser på ungdomsuddannelsesområdet.

3 Baggrund for vhf og visitation til klasserækken

Mariagerfjord Gymnasium oprettede som forsøg den første vhf-klasse i 2012 og har valgt at fortsætte forsøgsrækken i 2013, 2015 og 2016. Overordnet set skyldes det, at Mariagerfjord Gymnasium ser et ellers uopfyldt behov i paletten af undervisningstilbud. Det sætter vi fokus på i dette kapitel, hvor vi uddyber begrundelsen for at oprette klasserækken, ser på rationalerne for at vælge hf-enkeltfag som undervisning – som gymnasiet ellers ikke udbyder – og have et tilbud til flere forskellige typer af unge. Desuden retter vi opmærksomheden mod visitationen til vhf-klasserne, både hvilke processer kursisterne er igennem inden og diskussioner af, om det er de rette kursister, der begynder på uddannelsen.

3.1 Baggrund for vhf

Vhf-klasserækken blev oprettet, fordi gymnasiet oplevede, at der var behov for et særligt gymnasialt undervisningstilbud for en række unge, som ikke blev dækket af andre undervisningstilbud.

Gymnasiet havde ifølge selvevalueringsrapport og interview i en årrække erfaret, at normalt- og højtbegavede unge med diagnoser, der var forsøgt enkeltintegreret, faldt fra. Det drejede sig ofte om over 50 % af disse unge, ifølge selvevalueringsrapporten. Og ifølge interviewene med ledelsen skyldtes frafaldene, at de unge havde vanskeligheder ved at begå sig i en ordinær klasse med den uro, den uforudsigelighed og de krav om selv at kunne tage initiativ og ansvar og begå sig socialt, der er forbundet med at gå i en sådan klasse. Vhf-klasserne blev oprettet for at imødekomme de behov, disse unge har. Der er to forskellige forhold omkring vhf-klasserækken, som adskiller sig fra de andre særligt tilrettelagte gymnasiale forløb for unge med autismespektrumforstyrrelser. Det handler, som nævnt, dels om, at *klassen er tilrettelagt som hf-enkeltfag*, og dels om, at den rummer *unge med forskellige diagnoser*. Begrundelser og overvejelser om disse forhold udfolder vi i de nedenstående afsnit.

3.1.1 Fordele og ulemper ved tilrettelæggelse som hf-enkeltfag

At vhf er tilrettelagt som enkeltfags-hf, giver både fordele og ulemper. I selvevalueringsrapport og interview med ledelsen hæfter vi os ved, at tilrettelæggelsesformen giver nogle frihedsgrader i forhold til stx og den 2-årige hf. Gymnasiet beskriver bl.a., at tilrettelæggelsen som enkeltfags-hf betyder, at:

- Forløbet som udgangspunkt varer 3 år, i stedet for 2 år som ved den toårige hf. Kursisterne har dermed færre fag, de skal koncentrere sig om, hvilket er en fordel, da flere af kursisterne ikke magter et fuldt skema.
- Kursisterne kan gå til eksamen i fagene adskilt. Der er ikke krav om tværfagligt samarbejde som på stx og den 2-årige hf. Det anses for at være en fordel for kursisterne, som kan have svært ved at arbejde med de tværfaglige sammenhænge og lettere ved det monofaglige.
- Kursisterne kan få godskrevet eventuelle fag, de allerede har afsluttet på hf, i andet regi.
- Idræt og kreative fag, som nogle af kursisterne ikke er motiveret for og har svært ved, ikke er et krav.
- Forløbet kan strækkes over flere år for de kursister, som ikke har ressourcer til at gennemføre på de planlagte tre år.

Forløbet er planlagt sådan, at kursisterne i de to første år har alle deres fag med deres klasse, mens de på tredje år har valgfag med andre klasser på gymnasiet. I kapitel 5 beskriver vi erfaringerne med denne model.

Samlet set ligger fagene i vhf-klasserne på følgende vis:

Tabel 2
Fagene i vhf-klasserne på Mariagerfjord Gymnasium

	1. år	2. år	3. år
Obligatoriske fag	Dansk A (mundtlig)	Dansk A (mundtlig)	Eksamensprojekt (EP) Større skriftlig opgave (SSO)
	Dansk A (skriftlig)	Dansk A (skriftlig)	
	Engelsk B (mundtlig)	Engelsk B (mundtlig)	
	Engelsk B (skriftlig)	Engelsk B (skriftlig)	
	Matematik C (mundtlig)	Historie B	
	Matematik C (skriftlig)	Religion C	
	Kemi C	Samfundsfag C	
	Biologi C		
	Geografi C		
	Valgfag		

Kilde: oplysninger fra Mariagerfjord Gymnasium

Kræver ekstra valgfag for at få SU og en 10.-klasseseksamen

En ulempe ved forløbet er, at kursisterne ikke har et tilstrækkeligt timetal på forløbets tredje år til at kunne modtage SU. De bliver derfor nødt til at supplere med ekstra valgfag for at få SU. Nogle kursister fortæller, at de oplever det som udfordrende, for arbejdskrævende og stressende at skulle have ekstra fag.

En anden ulempe er, at optagelse i klassen kræver, at kursisterne først har taget en 10.-klasseseksamen. Kursister og forældre fortæller om besværligheder ved at finde et 10.-klassestilbud, der passede til kursisters faglige og sociale forudsætninger og behov. De havde foretrukket direkte optag i klassen efter folkeskolens 9. klasse.

Forløb på gymnasium, selv om kursisterne er indskrevet på VUC

Forløbet gennemføres i samarbejde med VUC&hf Nordjylland, da udelukkende VUC'er kan udbyde hf-enkeltfag. Kursisterne er således formelt indskrevet på VUC&hf Nordjylland, og VUC'et tager sig af administrationen vedrørende forløbet. Undervisningen og ledelsen af klassen finder sted på Mariagerfjord Gymnasium og udelukkende med lærere fra gymnasiet.

En begrundelse for at huse vhf på gymnasiet – i stedet for på VUC'et, der er nabo til gymnasiet – er, at "kursisterne skal opleve at være en del af en normal ungdomskultur. At muligheden for at deltage i skolens sociale liv skal fremme deres personlige og sociale udvikling", som der står i gymnasiets selvevalueringsrapport. Som det vil fremgå af kapitel 6, er det forskelligt, om kursisterne har lyst til og deltager i skolens ekstracurriculære aktiviteter og ungdomskultur. Det er derfor ikke et mål, som alle klasserækkens kursister umiddelbart er motiveret for at opfylde. Med udgangspunkt i interviewene bemærker vi, at Mariagerfjord Gymnasium har erfaret en problemstilling omkring den ofte mislykkede enkeltintegration af unge med diagnoser og har handlet for at afhjælpe problemstillingen. Gymnasiet har set særlige fordele i hf-enkeltfagsmodellen, som det fremgår ovenfor, og derfor valgt denne, hvilket på mange måder er en succes, som det fremgår af denne rapport.

3.1.2 Ensartede støttebehov, men også forskelle i kursistgruppen

Kursisterne har ensartede støttebehov, men samtidig er der også forskelle på kursisterne. I dette afsnit peger vi på, at det er vigtigt, at gymnasiet også er opmærksomt på de individuelle behov.

Ensartede behov for støtte

Gymnasiet fremhæver i selvevalueringsrapporten, at det er de unges støttebehov – og ikke deres diagnose – der er afgørende for deres optagelse i klasserne: "Tilbuddet er ikke tilrettelagt for unge med en bestemt diagnose, men for unge med behov for mere struktur, ro og forudsigelighed". Det skyldes bl.a., at erfaringen er, at nogle kursister "falder mellem to stole". De er velbevandede, men kan alligevel ikke klare sig som enkeltintegrerede i ordinære klasser på gymnasiet, og samtidig kan de ikke blive optaget på de særligt tilrettelagte forløb for unge med autismespektrumforstyrrelse, fordi de ikke har netop denne diagnose. Nogle forældre fortæller i tråd hermed om flerårige kampe for at finde det rette undervisningstilbud til deres børn, netop fordi de faldt "mellem stolene". Forældrene beskriver vhf som netop den foranstaltning, der giver deres børn mulighed for at få en gymnasial uddannelse.

Behov for at imødekomme kursisters forskellige behov

Det er dog vigtigt at være opmærksom på, at kursisterne – trods de ens behov for struktur m.m. – er meget forskellige. Ifølge interview med kursister, forældre og lærere har kursisterne til dels forskellige grader af behov for støtte til at arbejde med lektier og skriftlige opgaver. Særligt har kursisterne meget forskellige grader af motivation for og kompetencer til at indgå i socialt samvær. Forskellen på kursisterne kan ses inden for diagnoserne; to kursister med samme slags diagnose kan være meget forskellige, men forskellen kan også ses mellem diagnoserne. I interviewene med kursister, lærere og forældre bider vi således mærke i, at særligt et par af drengene med Aspergers syndrom beskrives som havende meget lille motivation og svært ved at deltage socialt, både i klassens aktiviteter og udenfor. Et andet eksempel, hvor forskellene på de sociale færdigheder kommer til udtryk, er, at nogle af kursisterne klarer sig godt i valgfag med gymnasiets andre elever, både socialt og fagligt, mens andre ikke gør, som det uddybes i kapitel 5.3.

Samlet set vil vi pege på, at selvom kursisterne har et ensartet støttebehov, så har de også individuelt forskellige behov, både med hensyn til den faglige formåen og måske især med hensyn til, hvad kursisterne ønsker og formår socialt. Med den brede kursistgruppe, der er i klassen, kræver det, at gymnasiet er ekstra opmærksomt på de individuelle forskelle, og hvordan den enkelte kursist bedst kan støttes både fagligt og socialt. Det kræver, at der organisatorisk bliver placeret et ansvar for at få viden om de enkelte kursister og at udvikle individuelle strategier over for de enkelte kursister, fx med hensyn til, hvordan og i hvilket omfang de skal hjælpes ind i det sociale fællesskab i klassen og på skolen. Se også kapitel 6.

3.2 Visitationsprocessen

Der er på nuværende tidspunkt blevet visiteret tre gange til vhf-klasserækken. De to første gange i forbindelse med de første årgange og senest i vinteren 2014/foråret 2015. Visitationsprocessen består af to overordnede elementer, og herunder overvejelser om, hvilke kursister der skal optages i klassen.

Den seneste visitationsproces i vinteren 2014/foråret 2015 bestod af følgende elementer:

- *Forfase.* Denne fase er en frivillig kontakt mellem ansøger og gymnasiet og ikke et systematisk krav. Den består i, at gymnasiet giver potentielle ansøgere mulighed for at komme på besøg i vhf-klasserne. Ikke alle ansøgere har deltaget i disse forløb. Nogle ansøgere og deres forældre har også holdt et møde med koordinatoren for vhf-klasserne i løbet af vinteren, bl.a. for at afklare, om den unge er tilstrækkelig motiveret for vhf-klassen.
- *Behandling af ansøgningerne i et visitationsudvalg.* Et visitationsudvalg, som udover repræsentanter fra skolen består af to fageksperter i form af en skolekonsulent og en ledende konsulent for pædagogisk-psykologisk rådgivning (PPR) i Mariagerfjord Kommune, gennemgår sammen ansøgningspapirerne. De inkluderer forskellige dokumenter fra ansøgerne, såsom udredningspapirer fra PPR og evt. psykiatrien, skoleudtalelser m.m. Fageksperterne rådgiver i denne proces gymnasiet med hensyn til læsning og tolkning af ansøgningspapirerne.

3.2.1 Overordnede overvejelser om kursistsammensætningen anvendes i visitationen

I visitationsudvalget er der nogle overordnede overvejelser om, hvilke typer af kursister der bliver optaget i klassen. Ifølge interview med visitationsudvalg og ledelsen er det fx en overordnet betragtning, at der ikke skal optages kursister i klassen, der vil hæmme en positiv klassesdynamik. Det handler fx om, at der i klassen ikke bliver optaget meget hyperaktive og udadreagerende unge med ADHD og unge med psykopatiske træk. Der er dog ingen ansøgere til klassen med start i 2015, som er blevet afvist pga. disse overordnede betragtninger. En ansøger blev afvist, men med en anden begrundelse end den netop beskrevne.

Med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt de unge, som er visiteret til klassen, kunne have klaret sig som enkeltintegrerede, vurderer de faglige eksperter, at det ikke er tilfældet. De nævner fx, at nogle af de unge allerede har prøvet kræfter med ordinære forløb og er faldet fra. Vhf er for nogle "en sidste nødvej" for at få sig en gymnasialuddannelse, som én af eksperterne siger det. Forældrene har som nævnt den samme vurdering. En forælder har dog en oplevelse af, at hendes barn i sin tid nærmest blev placeret på vhf af kommunen, i stedet for i et undervisningstilbud, der var mere hensigtsmæssigt for den unges udvikling. Vi kan ikke vide, om der er andre nuancer og vurderinger i den sag. Vi vil dog fremhæve, at det naturligvis må være vigtigt, at den unge selv er motiveret for netop at gå i vhf-klassen, i tråd med hvad gymnasiet selv udtrykker omkring arbejdet med forprocessen til visiteringen. Det er derfor også vigtigt, at ingen kursister eller forældre oplever, at kursisterne er "placeret" i klassen.

Fortsat arbejde med at få de rette kursister visiteret til klassen

På baggrund af ovenstående og i forlængelse af kapitel 2 vil vi fremhæve, at gymnasiet også fremover må fortsætte med at finde balancen omkring kursistsammensætningen i klassen. Det er fortsat vigtigt, at følgende tre forhold bliver opfyldt:

- Det skal sikres, at kursisterne, der optages i klassen, ikke kunne have klaret sig som enkeltintegrerede i en ordinær klasse.
- Kursisterne skal være motiverede for og i stand til at klare de faglige krav på hf.
- Gymnasiet skal have sammensætningen i klassen for øje, så det brede tilbud ikke betyder, at nogle kursister bliver klemte, ved at de bliver de set som for afvigende i deres adfærd i forhold til resten af klassen.

Gymnasiet må også fortsat holde sig for øje, at grupperne ikke bliver så divergerende, at de ikke kan rumme hinanden, fx kan personer med Aspergers syndrom generelt have svært ved at rumme og finde sig tilpas med den uforudsigelighed, personer med ADD og ADHD² kan have.

3.3 Opsummering

Vhf-klassen er blevet oprettet, fordi gymnasiet i en årrække har oplevet en gruppe unge, hvis særlige behov for fx ro, forudsigelighed og særlige faglige og sociale støtteforanstaltninger ikke blev dækket i de eksisterende undervisningstilbud, hvilket resulterede i frafald for en stor del af denne gruppe unge.

Der er både fordele og ulemper ved tilrettelæggelsen af vhf som hf-enkeltfag, der strækker sig over tre år. Fordelene er bl.a. fleksibilitet i tilrettelæggelse og varighed af gymnasialuddannelse og mindre tværfaglighed. En ulempe er, at kursisterne skal tage ekstra valgfag for at få SU på tredje år.

Kursistgruppen i vhf-klassen er sammensat af unge med forskellige diagnoser, som gymnasiet og visitationsudvalget vurderer, har samme behov for støtte til at kunne gennemføre en gymnasial uddannelse. I analysen henleder vi opmærksomhed på, at der også kan spores forskelle i kursistgruppen med hensyn til både faglig og social motivation og formåen. EVA peger på, at med den brede kursistgruppe og deres individuelle forskelle må gymnasiet være ekstra opmærksomt på, hvordan *den enkelte kursist* bedst kan støttes både fagligt og socialt. Det kræver, at der organisa-

² Vi skriver ADD og ADHD, da gymnasiet fremadrettet optager kursister med denne diagnose.

torisk bliver placeret et ansvar for at få viden om de enkelte kursister og udvikle individuelle strategier med hensyn til disse.

Visitationsprocessen består af to overordnede elementer, henholdsvis forfase og behandling af ansøgningerne i visitationsudvalg. Analysen peger på, at der fremadrettet må være fokus på at sikre, at kursisterne, der optages i klassen, ikke kunne have klaret sig udmærket som enkeltintegrerede, at kursisterne er motiverede for og i stand til at klare de faglige krav, der er på hf, og derudover skal gymnasiet have klassesammensætningen for øje, så ingen kursister oplever at blive klemmt i tilbuddet, ved at de bliver set som for afvigende i deres adfærd i forhold til resten af klassen.

4 Lærernes kompetenceudvikling

Lærerne, som underviser kursisterne, spiller en helt afgørende rolle for vhf-klassernes succes. Det er et helt overordnet indtryk, at der er en lærergruppe og koordinator, som med stor motivation og engagement påtager sig opgaven med vhf-klasserne. Med vhf-klassen har lærerne fået en lidt anderledes læreropgave, end de har været vant til. De har sandsynligvis tidligere i deres lærerarbejde undervist elever med diagnoser, men med vhf-klasserækken har samtlige kursister diagnoser, og undervisningen er et særligt tilrettelagt forløb, netop for disse kursister.

Dette kapitel beskæftiger sig med, hvordan lærerne er blevet – og løbende bliver – klædt på til denne opgave, samt hvordan behov for viden og vidensdeling bliver dækket.

4.1 Kurser, temamøder m.m.

I interview med ledere, lærere, kursister og forældre bider vi mærke i, at der omkring vhf-klasserækkerne er samlet en gruppe lærere, som med lyst, engagement og faglighed har påtaget sig arbejdet med vhf-klasserækkerne. Og netop engagementet, motivationen og viljen til at få kursisterne igennem forløbet er af afgørende betydning for, at det lykkes.

Lærerne er tilknyttet klasserne på tre forskellige måder:

- Som undervisere i klasserne (klassens undervisere varetager også en specialpædagogisk støttefunktion (SPS)³ for kursisterne)
- Som ordinære lærere, der udelukkende varetager en SPS-vejlederfunktion i vhf-klassen.
- Endelig er der lærerne, som udelukkende har kursisterne i valgfag.

4.1.1 Ændring i overordnet strategi for kompetenceudvikling mellem de to første forsøgsårgange

Lærer- og vejledergruppen, der varetager vhf-klasserækkerne, har ændret sig i løbet af de to første forsøgsårgange. Overordnet betragtet er gruppen af fagpersoner, der har relation til vhf-klasserne, vokset fra at være et lille specialiseret team til at involvere en større andel af gymnasiets lærerstab, og samtidig har lærere og vejledere med relation til vhf-klasserne fået en mindre grad af kompetenceudvikling på forsøgets andet år.

Lærere tilknyttet den første forsøgsårgang, dvs. 2012-klassen, indgik således i et længerevarende supervisionsforløb bestående af i alt fem møder med Autismecenter Nordbo. Desuden blev der gennemført et erfaringsudvekslingsmøde om kursisterne med deltagelse af autismecentret i sommeren 2013.

Fra og med forsøgets andet år og med hensyn til de lærere, SPS-vejledere og valgfaglærere, der senere bliver tilknyttet klasserne, så består kompetenceudviklingen nu primært af et tretimers kursus om unge med diagnoser afholdt af Autismecenter Nordbo.

Hvor mange lærere der har deltaget i disse aktiviteter, fremgår af tabel 3. Tabellen giver et samlet overblik over klassens læreres deltagelse i kurser, temamøde m.m.

³ SPS er ugentlige timer, oftest med en lærer til en kursist, som ligger udover kursisternes undervisningstimer. I disse timer støttes kursisterne bl.a. i at strukturere deres skolearbejde. Se også kapitel 5.

Tabel 3
Klassens læreres og SPS-læreres deltagelse i kurser, temamøder m.m.

Aktivitet	Lærere (n = 13)	SPS (n = 14)	Total (n = 27)
Pædagogisk dag med oplæg om sårbare unge v. Jens Wilbrandt	100 % (13)	100 % (14)	100 % (27)
SPS-evaluering	46 % (6)	57 % (9)	56 % (15)
Unge med diagnoser v. Autismecenter Nordbo (årligt 3 timers kursus gennemført i 2013 og 2014 for nye vhf-lærere)	54 % (7)	43 % (6)	56 % (13)
Kursus om brug af rollespil i vhf	69 % (9)	0 %	33 % (9)
Erfaringsudvekslingsmøde om vhf-kursisterne v. Autismecenter Nordbo (et møde i sommeren 2013 om 2012-klassen)	62 % (8)	0 %	30 % (8)
Supervision og efteruddannelse v. Autismecenter Nordbo (fem mødegange i 2012/13 for lærere for 2012-klassen)	46 % (6)	0 %	22 % (6)
Diagnosticerede unge	31 % (4)	0 %	15 % (4)
Kommunikation og konfliktløsning	31 % (4)	0 %	15 % (4)
Eksternt kursus om psykisk sårbare unge	31 % (4)	0 %	15 % (4)
Personlighedsforstyrrelser	15 % (2)	7 % (1)	11 % (3)
Den motiverende samtale	15 % (2)	0 %	7 % (2)
Den konfliktfyldte og svære samtale	8 % (1)	0 %	4 % (1)
Ung og udviklingsforstyrret	8 % (1)	0 %	4 % (1)

Kilde: selvevalueringsrapport fra Mariagerfjord Gymnasium

Tabellen viser, at udover aktiviteterne med inddragelse af Autismecenter Nordbo er der også foregået andre aktiviteter med inddragelse af større eller mindre grupper af lærerne tilknyttet klasserne.

På gymnasiet er der fx afholdt en fælles pædagogisk dag om "sårbare unge", som alle lærerne har deltaget i. Desuden er der blevet holdt et par andre kurser eller temamøder, hvor en større gruppe lærere deltog, fx et kursus om brug af rollespil i vhf. Herudover har mindre grupper eller enkelte lærere deltaget i kurser, fx om diagnosticerede unge, kommunikation og konfliktløsning, samt et eksternt kursus om psykisk sårbare unge. Det er sandsynligvis både spændende og relevante kurser, men for at andre end de enkelte lærere skal få glæde af disse, kræver det en god kultur for til vidensdeling.

Tabellen giver dermed et overblik over kurser, temamøder m.m., som lærerne har deltaget i, men ikke et indblik i, om lærerne har fået det rette ud af aktiviteten. Det vil være et af de aspekter, der blive diskuteret i nedenstående afsnit.

4.2 Vidensbehov og vidensdeling

Et spørgsmål, der kan rejses, er, om lærerne har nok viden om diagnoserne og undervisningen af unge med diagnoser. Det er svært at give et entydigt svar på. På den ene side fungerer undervisningen i klasserne udmærket, og det vurderes som nævnt, at det er en dedikeret lærergruppe, som løfter opgaven. På den anden side er der altid plads til at få mere viden og udvikle sine kompetencer.

Forældrene udtrykker i interviewet en bekymring for, om alle lærerne har tilstrækkelig viden om de unge og deres udfordringer. En bekymring, der skyldes, at der, som beskrevet tidligere i kapitlet, nu er en relativt stor gruppe af lærere omkring klasserne, både i form af undervisere for klasserne, SPS-lærere og valgfagslærere, og samtidig havde 2012-klassens lærere et længere kompetence- og sparringsforløb med Autismecenter Nordbo det første år, hvilket nu er erstattet med et tretimers kursus – og bekymringen går derfor på, om de alle er klædt godt nok på, bl.a. med viden om diagnoserne.

Kurset giver god introduktion – men ikke detaljeret viden

Lærerne, som udelukkende har deltaget i det tre timers kursus ved Autismecenter Nordbo, synes på den ene side, at kurset har været udbytterigt og understøttet dem i deres tilgang til kursisterne i vhf-klassen. På den anden side er der lærere, som fortæller, at de efter kurset havde fået en for firkantet forståelse af diagnoserne og de unge. De havde bidt mærke i nogle kategoriske beskrivelser og forholdsregler, som ikke nødvendigvis dækker alle diagnoser eller alle unge indenfor en enkelt diagnose, fx en forholdsregel om ingen kropskontakt. De har oplevet at møde en meget mere nuanceret og omgængelig gruppe unge i klasserne, end de havde regnet med. Det kan der være gode grunde til, da netop diagnosebeskrivelser – som fx beskrivelserne i kapitel 2 – fremstår firkantede, ved at de fremhæver og forstørrer nogle særlige træk. Her kunne yderligere viden og ekspertgørelse nok betyde, at lærerne kunne få et mere nuanceret syn på de unges behov, end et kort kursus giver. Det kan med hensyn til de unge være centralt, at lærerne har så stort kendskab til diagnoserne, at de er i stand til at forstå og tolke de unges adfærd – og vide, hvad deres behov er i særlige situationer. Fx er det karakteristisk for unge med Aspergers syndrom, at de kan opretholde en velfungerende facade i løbet af dagen for så at bryde sammen af stress og udmattelse, når de kommer hjem. Det kan kræve en særlig indsigt at tolke bag facaden.

Behov for mere viden på forskellige felter

I interview og selvevalueringsrapport bliver der efterspurgt mere viden på forskellige områder. Nogle lærere efterspørger fx mere konkret viden om undervisningens tilrettelæggelse, end de oplever at få ved det tre timer lange kursus. Lærerne står med forskellige udfordringer i arbejdet med kursisterne, hvor erfaringer med at tilrettelægge undervisningen ønskes. Et kendetegn for de unge, der visiteres til vhf, er, at de har en lav grad af selvdisciplinering, hvilket betyder, at de har ekstra udfordringer med hensyn til at motivere sig selv til fx at få lavet lektier eller selvstændigt at gå i gang med at løse en stille opgave.

Derudover er kursisterne også ofte kendetegnet ved at være konkrettænkende, hvilket betyder, at de er udfordrede, når det drejer sig om at tænke og løse de mere abstrakte og analyserende opgaver, de stilles overfor på gymnasiet. Nogle lærere efterspørger mere konkret viden om, hvordan man tilrettelægger en undervisning, bl.a. for at imødekomme disse udfordringer, men også generelt for at kunne tilrettelægge en undervisning, der er tilpasset kursisterne. En udvidet erfaringsudveksling og vidensdeling blandt lærerne internt på gymnasiet med de nu erfarne lærere kan evt. være et bidrag til at opfylde dette behov.

Et andet aspekt, der bliver efterspurgt mere viden om, er, hvordan man arbejder med de skriveblokeringer, som særligt kursisterne med Aspergers syndrom har. Skriveblokeringer kommer bl.a. til udtryk ved, at kursisterne føler, at hele det skriftlige produkt skal være helt gennemarbejdet og -tænkt, førend de kan begynde at skrive det ned, fremfor at de ser skriftligt arbejde som et produkt, der bliver til *undervejs* i skriveprocessen. Der er forskellige muligheder for at få mere inspiration til arbejdet med denne problemstilling om skriveblokeringer. Bl.a. findes der mere ekspertviden om de særlige problemstillinger med hensyn til skrivning, som Autismecenter Nordbo kan hjælpe med, ifølge interviewet. Men også på andre gymnasier, der har tilsvarende særligt tilrettelagte undervisningstilbud, kan der være inspiration at hente til arbejdet med skriveblokeringer. Fx har Høje-Taastrup Gymnasium og Paderup Gymnasium med deres særligt tilrettelagte klasser for unge med Aspergers syndrom gjort nogle konkrete erfaringer med arbejdet med skriveblokeringerne, som Mariagerfjord Gymnasium eventuelt kunne trække på. Der er flere gymnasier og VUC'er, som har særligt tilrettelagte klasser for unge med diagnoser, og det er en oplagt mulighed, at uddannelsesinstitutionerne vidensdeler løbende om relevante problemstillinger⁴.

Samlet set peger analysen dermed på, at der er nogle områder, hvor lærernes viden kan styrkes.

⁴ Det kan hertil nævnes, at Mariagerfjord Gymnasium inden opstart havde en tæt dialog med Herning hf og VUC, fordi VUC'et har et koncept, der minder om vhf, ifølge ledelsen.

Støtte intern vidensdeling om tilrettelæggelse af undervisningen

Hvor der i vhf-forløbets første år var fokus på supervision, efteruddannelse og vidensdeling for lærerne med konsulentbistand fra Autismecenter Nordbo, så foregå vidensdelingen nu alene internt. I interviewene med ledelse og lærere beskrives det, at frekvensen for mødeafholdelse er faldet, men at den fortsat er hyppigere end i de øvrige lærergrupper på gymnasiet, og at lærerne i højere grad videndeler og erfaringsudveksler med hinanden efter behov. Det er særligt koordinatoren for vhf-klasserne og andre erfarne lærere fra klassen, som de nye vhf-lærere går til med spørgsmål. I interviewet med lærerne bider vi som nævnt mærke i, at lærerne gerne vil vidensdele og høre om hinandens erfaringer vedrørende fx den konkrete tilrettelæggelse af undervisningen og erfaringer med at have vhf-kursisterne til eksamen. På den ene side efterspørger lærerne ikke direkte flere formelle møder, men de har på den anden side lyst til at dele erfaringer fra vhf-klasserne med hinanden. Gymnasiet kan overveje, om rammerne for vidensdeling og drøftelse af erfaringer fra klasserne kan tunes, så de, jf. ovenstående, rummer mulighed for at erfaringsudveksle med nye lærere om undervisningens tilrettelæggelse.

Derudover kan det være værd at rette opmærksomhed mod, om der er nok kontakt mellem de grupper, der varetager undervisning og SPS-vejledning af kursisterne. Gymnasiet kan fx overveje, om de SPS-lærere, der ikke er klassernes lærere, har en tilstrækkelig erfaringsudveksling med dels kursisternes lærere og dels internt i gruppen af SPS-lærere. Det må fx være vigtigt, at der løbende er dialog mellem SPS-lærere og kursisternes lærere om undervisningen og de enkelte kursister for at sikre, at kursisterne kan støttes bedst muligt, fx med hensyn til kursisternes deltagelse på valghold, som det uddybes i kapitel 5.3.

4.3 Opsummering

Lærerne, som underviser vhf-kursisterne, spiller en afgørende rolle for vhf-klassernes succes. Det overordnede billede, der tegner sig, er, at lærerens motivation for og engagement i at undervise og understøtte vhf-kursisternes faglige og sociale udvikling er store.

I årene med klassen har der været to forskellige strategier for inddragelse af ekspertviden til kompetenceudvikling ved Autismecenter Nordbo. Lærerne, der underviste første år i 2012-klassen, deltog i længerevarende sparringsforløb. Lærere, der er startet siden, får en tretimers introduktion ved centeret, og derudover mulighed for vidensdeling med de mere erfarne lærere.

Lærernes – herunder både klassens læreres og SPS-lærernes – behov for fortsat kompetenceudvikling handler om mere viden om, dels hvordan unge med skriveblokering støttes, dels motivering af unge med en lav grad af selvdisciplinering, dels undervisning af konkrettænkende. Endelig er der også et vidensdelingsbehov omkring konkret tilrettelæggelse af undervisning, ikke mindst fra nye lærere, der knyttes til klassen. Desuden fremhæver vi i analysen, at en uddybet viden om unge med diagnoser kan være en fordel for at forstå og tolke de unges handlinger.

5 Særlige tiltag

For at få kursisterne succesfuldt igennem hf-uddannelsen er der – udover den lille klassestørrelse – gjort en række andre særlige tiltag. Disse er samlet set rettet mod at støtte op, hvor kursisterne har særlige behov for bl.a. ro, forudsigelighed, struktur, hjælp til motivering og lærere, der kan magte kursisternes psykiske skrøbelighed og luner.

I dette kapitel ser vi på, hvordan de fysiske rammer er forsøgt tilpasset til kursisternes behov, hvilke særlige pædagogiske og didaktiske tiltag der er iværksat for kursisterne, hvordan der arbejdes med kursisternes deltagelse i valgfag på lige fod med gymnasiets andre elever, og endelig vil vi beskæftige os med forældreinddragelse, som er et område, gymnasiet har arbejdet mindre med.

5.1 Fysiske rammer, der skaber ro og forudsigelighed

De fysiske rammer for vhf-klassen er anderledes i forhold til rammerne for de øvrige klasser på gymnasiet, da de fysiske rammer er justeret, så de kan understøtte kursisternes behov for ro og forudsigelighed.

Kursisterne har et fast klasselokale, hvor al deres undervisning, på nær naturvidenskabelige forsøg, er placeret, og der er ikke andre end vhf-klassen, der benytter dette lokale. Alle kursisterne har enmandsborde med navn på, og hermed en fast plads, og de er alle placeret, så de har front mod tavlen. Derudover har kursisterne hver et personligt skab med lås på, hvor de kan opbevare deres bøger og andet materiale.

Formålet med denne indretning af de fysiske rammer er, at kursisterne finder tryghed i, at de altid ved, hvor de skal og må være. Kursisterne fortæller i overensstemmelse hermed, at de finder sikkerhed i at vide, at de har et sted, hvor de hører til, og at det fx ville opleves som en stressfaktor at skulle skifte lokale flere gange i løbet af dagen. En kursist siger fx:

Det har også hjulpet mig, at det er et fast lokale. At lærerne kommer til os. De andre elever skal jo gå rundt til forskellige lokaler, og man har ikke noget fast sted at være. Det er rigtig, rigtig godt for mig, at jeg kan gå ind i vores lokale også i pauserne.

De fysiske rammer bidrager altså til at skabe forudsigelighed og ro, og kursisterne fortæller videre, at det frigiver energi til det faglige arbejde.

Vhf-klassens lokaler er desuden indrettet til at mindske uhensigtsmæssige sansestimuli, og der er således tænkt over lokalets belysning og akustik i form af ingen brug af lysstofrør, lofthængte mikrofoner og et generelt fokus på at minimere "lydforurening", fx igennem lydsvagt elektronisk udstyr. Der er dog stadig detaljer, som kan forstyrre kursisterne og påvirke deres koncentration, såsom larm fra radiator og overheadprojektor. Elementer, som det nok også er svært helt at undgå. Vhf-klassens lokale er derudover udstyret med to tilbagetrækningsrum, som kursisterne kan benytte efter behov.

Kursisterne undlader at bruge deres "særlige plads" i kantinen

I interviewet med kursisterne hæfter vi os ved, at kursisterne bruger deres frokostpauser og frikvarterer i vhf-klasselokalet frem for i kantinen og på skolens andre fællesarealer sammen med de øvrige gymnasieelever.

Vhf-kursisterne har et bord i kantinen, som er vhf-klasse. Det er ikke alle kursister, der altid har lyst til at bruge det. Nogle kursister har nogle gange, men kvier sig lidt ved det, dels fordi de ikke kan trække de andre kursister med, dels fordi de har oplevet, at andre elever sidder ved "deres bord", hvilket vi vil tilføje nok ikke kan undre, hvis der står et bord helt frit i kantinen, som ikke bliver brugt. Pointen er, at der i vhf-klasserne er nogle kursister, som egentlig gerne ville bruge bordet i kantinen en gang imellem, men de mangler lidt støtte for at overkomme de første barrierer.

5.2 Pædagogiske og didaktiske tiltag

Der er en hel række pædagogiske og didaktiske tiltag, som gymnasiet og de enkelte lærere har iværksat for at støtte kursisterne bedst muligt. Nogle af tiltagene er større strukturelle tiltag, som særlige SPS-moduler, hvortil der skal søges ekstra midler, andre har mere karakter af justeringer af lærernes undervisningspraksis som følge af deres erfaringer med kursisterne. I dette afsnit fokuserer vi først på SPS-modulerne og dernæst på pædagogiske og didaktiske tiltag i undervisningen.

5.2.1 SPS-moduler: En nødvendig struktur

Alle kursisterne i vhf-klassen tilbydes SPS-moduler. SPS-modulerne bliver af lærere og ledelse vurderet som helt uundværlige med hensyn til at få kursisterne godt gennem hf.

SPS-modulerne er egentlige timer, der er placeret udover kursisternes undervisning. Kursisterne tilbydes to egentlige moduler, og hovedparten gør brug af begge moduler. I SPS-modulerne har kursisterne tid, enten alene eller to og to sammen, med en fast SPS-lærer. De fleste af de 13 lærere, der varetager undervisning i klassen, er også SPS-lærere, men med tiden er også 14 af gymnasiets øvrige lærere begyndt at varetage SPS-lærerfunktionen, jf. kapitel 4.

Formålet med SPS-modulerne er netop at støtte op om kursisterne, der, hvor de har behov for det, ifølge interviewene med lærere og ledelse. Det handler ofte om at hjælpe kursisterne med at strukturere deres tid og faglige arbejde. Modulerne bruges fx til at understøtte kursisternes arbejde med lektier og skriftlige afleveringer, men også med at få system og orden, fx i bøger, kopiark m.m. i skoletasken. For nogle af kursisterne er netop mangel på overblik, struktur og selvmotivering nogle af deres udfordringer, ifølge kapitel 3. Her kan SPS-modulerne hjælpe med at kompensere for det. Én af de udfordringer, der bliver arbejdet med i modulerne, er det besvær med skriftligt arbejde eller skriveblokeringer, som særligt kursisterne med Aspergers syndrom har. Som fremhævet i kapitel 4 oplever lærerne her at mangle redskaber til at kunne hjælpe disse kursisters skriftlige udvikling på vej.

Modulerne kan også bruges til at understøtte den sociale udvikling, og lærerne kan agere som oversættere og sparringspartnere med hensyn til de sociale dynamikker i klassen, hvis kursisten har behov for det. Lærerne fortæller således om, hvordan nogle af kursisterne i SPS-modulerne åbner op for de mere personlige fortællinger om, hvordan de har det og trives.

SPS-modulerne giver en særlig støtte med hensyn til SSO⁵ og EP⁶

De større skriftlige opgaver, der er en del af hf-forløbet, SSO og EP, stiller store krav til kursisternes selvstændighed, selvmotivation og struktur, hvilket kursisterne i vhf-klassen generelt har udfordringer med. SPS-modulerne bruges ifølge interview med lærere og kursister til at understøtte kursisterne i deres udfordringer. Det gøres oftest, ved at kursisten bruger SPS-modulerne inden den afgrænsede periode, hvor den skriftlige opgave skal skrives, til at forberede og strukturere

⁵ SSO = Større skriftlig opgave. Formålet med den større skriftlige opgave er, at kursisterne arbejder selvstændigt med at fordybe sig i og formidle en faglig problemstilling inden for et selvvalgt område. Kursisterne skal demonstrere, at de er i stand til selvstændigt at udvælge, inddrage og anvende relevant materiale, og at de er i stand til at gennemføre en kritisk vurdering på et fagligt grundlag. I arbejdet med den større skriftlige opgave styrker kursisterne således deres studiekompetence, ved at de gennem skriftlig fremstilling skal dokumentere, at de er i stand til at overskue, bearbejde, disponere, sammenfatte og formidle en faglig problemstilling.

⁶ EP = Eksamensprojekt. Eksamensprojektet omfatter to til tre fag og afsluttes med en individuel mundtlig prøve på baggrund af en synopsis. Kursisten skal udarbejde eksamensprojektet på det højeste faglige niveau, som kursisten har eller har fulgt fagene i.

forløbet. Det er fx understøttende med hensyn til at finde og afgrænse emnet, finde og læse litteraturen og lægge en konkret plan for, hvad opgaven skal indeholde, og hvordan opgaven skal struktureres.

Andre dispensationer i form af mere tid til eksamen

Udover den støttende struktur, som SPS-modulerne giver, så har kursisterne ligesom gymnasiets øvrige elever mulighed for at søge om eksamensdispensationer, hvilket giver dem mere tid til eksamen. Ifølge gymnasiets selvevaluering benytter de fleste af vhf-klasse kursister sig af denne mulighed.

5.2.2 Flere områder, hvor undervisningen er tilpasset de unge

Lærerne fortæller om, hvordan de arbejder med at justere og tilpasse deres undervisning på en række punkter, så den er mere tilpasset til gruppen – og hermed er med til at understøtte fastholdelse og fagligt udbytte. På baggrund af interview med lærere og kursister kan vi identificere følgende otte tiltag i undervisningstilrettelæggelse og gennemførelse i vhf-klasse, som skal understøtte, at kursisterne kommer godt igennem uddannelsen:

1 Klar struktur og genkendelighed i undervisningen

Lærerne erfarer, at det er vigtigt at skabe en klar struktur og genkendelighed i undervisningen for at understøtte kursisternes udbytte af undervisningen. Lærere fortæller, at de bl.a. gør det ved at skrive dagsorden på tavlen ved timens begyndelse og følge denne plan, så kursisterne ved, hvad der kommer til at foregå, og hvad der forventes af dem. Desuden fortæller lærerne, at de gennemfører meget ens undervisningsgange uden den store variation. Lærerne nævner, at de i starten syntes, at det var nærmest grænseoverskridende, da de var bange for, at det blev kedeligt. Og at det ofte ville have været alt for kedeligt for elever i andre klasser. Men lærernes erfaringer er, at det er en fordel med ensformighed i undervisningsgangene for vhf-kursisterne, som trives bedst med klar struktur og forudsigelighed. Det skal dog understreges, at det ikke betyder, at lærerne slet ikke laver afveksling i undervisningen, ifølge interviewene. Pointen er, at lærere her arbejder med at synliggøre overfor kursisterne fra start, hvilke ændringer der vil være i undervisningen den dag, i forhold til hvad de plejer.

2 Tilpasning, når den planlagte undervisning ikke kan lade sig gøre

I interviewet med lærerne hører vi, hvordan kursistgruppens særlige udfordringer i nogle situationer nærmest umuliggør en planlagt undervisningsaktivitet. Her hæfter vi os ved, hvordan lærerne i flere situationer har tilpasset en ellers planlagt undervisningsaktivitet og fundet løsninger, der alligevel muliggør, at kursisterne når det planlagte pensum. Et eksempel herpå kan gives med en kursist, der har en udtalt fobi med hensyn til et specifikt undervisningsemne i religion, hvorfor det var en udfordring at komme ud og se religiøse bygninger og læse bestemte religiøse tekster. Her tilpasser læreren undervisningen ved at læse sekundær litteratur om de religiøse tekster og få en præst til at komme på besøg i klassen, begge dele med stor succes, ifølge læreren.

3 Øget lærerstyring ved gruppearbejde og diskussioner

I vhf-klasse har lærerne gode erfaringer med lærerstyret undervisning, både med hensyn til dagsprogrammet og med hensyn til gruppearbejde og diskussioner i klassen. Øget lærerstyring betyder ifølge lærerinterviewet, at læreren i høj grad skal styre diskussioner i plenum, da der kan være udfordringer med hensyn til kursisternes evne til at rumme andres holdninger. Diskussioner i klasserne skal altså i høj grad gå igennem læreren, ved at læreren indtager en fortolkende og diplomatisk rolle. Øget lærerstyring betyder også, at læreren skal varetage eller minimere uhenigtsmæssigt mange valgmuligheder i undervisningen, hvilket lærerne fx gør ved at inddele kursisterne i grupper forud for gruppearbejde.

4 Konkretisering af opgaver og forventninger

Det er lærernes erfaring, at en øget brug af skabeloner og modeller samt konkret tale og instruktion kan bruges til at understøtte både undervisningen og arbejdet med kursisternes skriftlighed. Grunden er, at denne kursistgruppe ofte er meget konkrettænkende i deres opgaveløsning og skriftlige arbejde, hvorfor de mere abstrakte opgaver ofte volder problemer. Her har lærerne og SPS-lærerne gode erfaringer med at understøtte kursisternes opgaveløsninger med skabeloner og modeller, der fx konkretiserer, hvad et skriftligt produkt skal indeholde, og hvordan det skal være

bygget op. Det må dog bemærkes, at det for nogle kursister kan være svært at slippe eller afvige fra disse modeller og skabeloner. Et eksempel herpå kan gives med en kursist, der ikke mente, at det var muligt at løse en opgave, når analysemodellen ikke matchede opgaven præcist. En lærer fortæller: "*[Kursisten] blokerede fuldstændig over et analyseskema, der skulle give svar på nogle analyser, de skal lave, hvor det var tvivlsomt, om det var den ene eller den anden, for virkeligheden er jo ikke altid så firkantet som en analysemodel. Så da den ikke passede 100 % på situationen, så kunne man ikke løse opgaven.*"

5 Plads til forskellighed, og fornemmelse for kursisters "dagsform"

Lærerne har gode erfaringer med at starte undervisningen med at tale uformelt med kursisterne, da denne "smalltalk" både giver kursisterne mulighed for at "lande" og samtidig giver læreren mulighed for at fornemme, hvor kursisterne er henne i dag, og på den måde tilpasse sin undervisning til kursisters "dagsform". Flere og længere pauser fortæller lærerne også, at de anvender i vhf-klassen – gerne synliggjort ved undervisningens start, og lærerne understreger, at trods flere og længere pauser nås pensum hurtigere i vhf-klassen end i de ordinære gymnasieklasser. Derudover hæfter vi os ved, at både kursisterne og lærerne understreger vigtigheden af, at der i vhf-klassen er en øget rummelighed med hensyn til kursisters forskellighed. Lærerne fortæller også, at undervisningen kræver en vis forståelse og rummelighed med hensyn til kursisters nogle gange umodne adfærd. Kursisterne kan i situationer modenhedsmæssigt minde om unge teenagere. Derudover vælger nogle lærere at undlade at give kursisterne lektier op til ferier og weekender, da det giver kursisterne en tiltrængt mulighed for at koble af og hermed mulighed for at minimere stress.

6 Forståelse og differentieret fleksibilitet

Kursister, lærere og forældre fortæller også om, at der for vhf-kursisterne er en øget fleksibilitet med hensyn til afleveringer og fravær, selvom de formelt set er underlagt de samme regler som gymnasiets øvrige elever. Kursister fortæller, at de sætter pris på denne fleksibilitet, ikke mindst i perioder, hvor de oplever stress og intet mentalt overskud, og forældrene supplerer med, at deres børn kan have perioder, hvor de psykisk har det så dårligt, at skolearbejdet er svært. Samtidig hæfter vi os også ved, både i selvevalueringsrapport og interviews, at det er en balance, der skal arbejdes med. Kursisterne skal også aflevere deres opgaver for at gennemføre uddannelsen, og det skal der også presses på for, at de får gjort. For nogle kursister handler den manglende aflevering, ifølge interview med lærere og kursister, mere om lille selvmotivation, manglende tro på, at det, de har lavet, er godt nok, samt skriveblokeringer end om en særlig periode med sygdom og svækkelse – og for disse kursister er løsningen nok ikke større fleksibilitet, men måske snarere den faglige støtte og skub til at få opgaverne afleveret.

7 Eksamenstræning

Generelt på gymnasiet er der fokus på eksamenstræning, men lærerne i vhf-klassen fortæller, at eksamenstræning har en endnu større prioritet i vhf-klassen, da kursisterne i højere grad har udfordringer med at afkode, hvad eksamenssituationen helt konkret går ud på, og hvad der forventes af dem i eksamenssituationen, og derudover har flere af kursisterne en øget stressbarhed, hvorved øget eksamenstræning kan være med til at afdramatisere situationen. Det, lærerne konkret har gjort, er at vise film om eksamen og lave rollespil, hvor de gennemgår eksamenssituationen trin for trin.

8 Finde sin egen "stil" som lærer

I interviewene med kursisterne hører vi, at den gode lærer for dem er den lærer, der har sin person med i undervisningen, og det er altså vigtigt, at lærerne ikke bliver "for stive". Kursisterne og deres forældre fortæller, at kursisterne i starten havde en fornemmelse af, at nogle lærere var lidt usikre på, hvordan de skulle undervise og interagerer med vhf-klasserne. Fra kursisters side betød det, at de oplevede nogle lærere som lidt utroværdige. Denne problemstilling blev dog formindsket, i takt med at lærerne blev mere fortrolige med gruppen, fortæller både lærere og kursister. De pågældende lærere fandt hermed den måske nogle gange svære balance mellem på den ene side at være sig selv som undervisere og på den anden side at tilpasse undervisningen og relationen til kursisterne, så de kunne tage højde for gruppens behov.

Disse tiltag indgår i den daglige undervisning, og de er som nævnt centrale for, at de unge kan komme igennem uddannelsen.

5.2.3 Plads til faglige præstationer

Vi bemærker i interviewene, at der tegnes et interessant dobbelttydigt billede af kursisterne med hensyn til faglige præstationer i undervisningen. På den ene side har nogle kursister svært ved selvmotivering og har gavn af de støtteelementer, der er beskrevet i ovenstående. På den anden side giver interview med lærere, kursister og forældre et billede af, at der i vhf-klasserne er en særlig plads til at *vill*e det faglige arbejde.

I interviewene med lærere, kursister og forældre hører vi, hvordan der i vhf-klassen er en særlig præstationskultur, der adskiller sig fra de øvrige klasser på gymnasiet. Ibløndt kursisterne er der en udtalt stolthed over at gå på en gymnasial uddannelse og klare sig godt fagligt. Vi hører samtidig, at kursisterne ofte beskrives som værende meget perfektionistiske. Et træk, der er med til at forværre deres problematik med hensyn til skriftlighed og nervøsitet i forbindelse med at gå til eksamen. Det er altså kendetegnende for en stor del af kursistgruppen, at de, på trods af deres ofte umodne adfærd, i høj grad er seriøse og ambitiøse omkring deres uddannelse. En forælder fortæller om sit barns tilgang til skole og undervisning:

Det skal være seriøst. Hun er kommet for at lære noget, og det forventer hun. Hun kan virkelig komme op at køre, hvis der er nogle, der ikke har lavet deres ting, for det er jo frivilligt at gå her, og så må man komme, fordi man vil lære noget, og så skal man ikke forstyrre os andre, der gerne vil.

Lærerne fortæller, at denne præstationskultur, sammen med det lave kursistantal, gør, at de kan nå mere på en time i vhf-klassen end i en almindelig gymnasieklasse. En lærer beskriver det sådan her:

Til gengæld kan man også nå mere i en time med dem, end man kan med en almindelig klasse. Jeg oplevede det sidste år i geografi, at jeg kunne have meget nemmere ved at nå igennem det stof og pensum, jeg gerne ville nå, fordi de bare tog fra og var med i diskussionerne og lavede tingene rimelig hurtigt.

Indenfor klassens vægge er det tilladt at være stræbsom og vise, at man fagligt vil dygtiggøre sig. Igen kræver det blot for nogle af kursisterne de rette rammer. Kursisterne har også valgfag udenfor deres klasse, og hvordan det er struktureret samt erfaringer hermed, ser vi på i næste afsnit.

5.3 Forskellige erfaringer med valgfag

Vhf-kursisterne skal udover deres obligatoriske fag som nævnt have mindst tre valgfag. I valgfagene er de sammen med skolens andre elever. Her er undervisningen i sagens natur ikke på samme måde tilpasset kursisterne som undervisningen i deres egen klasse. Der er overordnet meget forskellige erfaringer fra kursist til kursist, med hensyn til hvordan det fungerer med valgfagene.

Nogle af kursisterne har allerede valgfag på første og andet år, men de fleste vælger at tage dem på uddannelsens tredje år. Ifølge selvevalueringsrapporten er der to begrundelser for placeringen og ordningen omkring valgfagene. For det første er det tanken, at kursisterne skal have de samme valgmuligheder som gymnasiets øvrige elever og ikke begrænses til nogle særlige og på forhånd udvalgte valgfag. For det andet er overvejelsen fra gymnasiets side, at de første år i vhf-klassen skal ruste kursisterne til at deltage i valgfag på nogenlunde lige fod med gymnasiets andre elever. På baggrund af selvevalueringsrapport og interview med kursister, lærere og forældre hæfter vi os ved, at dette også har været en succes for nogle af kursisterne. Blandt tredjeårseleverne er der to kursister, der klarer sig udmærket både fagligt og til dels også socialt på valgholdene. Det skyldes bl.a. tilvænningen til at gå i gymnasiet, som en kursist selv siger:

Jeg kan også mærke, at jeg er blevet bedre til at gå på gymnasiet af at gå i denne klasse [vhf]. Fx med valgfag kan jeg mærke, at jeg ikke har så svært ved det, som jeg ville have haft det første år. Jeg har langsomt fået opbygget evnen til det, ved at jeg har haft den her

trygge base [i vhf-klassen] (...). Jeg har fået meget hjælp fra lærerne de to første år, så jeg ved, hvad der forventes af en på et gymnasium nu. (...) Jeg kan bedre fokusere – også fordi jeg er blevet ældre – jeg kan bedre fokusere på at lære, fordi jeg ved, hvad der forventes af mig.

Kursisten udtrykker hermed, at de to første år har givet dels en tryghed i at gå i gymnasiet og en sikkerhed i, hvilke krav der bliver stillet, dels en bedre evne til at bevare koncentrationen om det faglige og lukke de andre sanseindtryk ude.

5.3.1 Når valgfagene ikke er en succes

For andre kursister er valgfagene ikke samme succes. Blandt tredjeårskursisterne drejer det sig specifikt om de to drenge med Aspergers syndrom. Det er vigtigt at understrege, at der ikke nødvendigvis behøver at være sammenhæng mellem diagnosen og succesen på valghold. Nogle kursister med Aspergers syndrom har i forbindelse med forsøgsklasser på andre gymnasier klaret sig udmærket på valghold⁷. Men det er vigtigt at påpege, at der kan være individuelle forhold, som gør, at nogle kursister har svært ved at begå sig på et valghold, fx lav social kompetence. Og det er centralt at gymnasiet er opmærksomt på disse individuelle forhold, jf. kapitel 3.1.2.

Både lærere, kursisterne selv og deres forældre fortæller om den mindre succesfulde oplevelse for disse kursister. En lærer skriver fx i selvevalueringsrapporten om det dilemma, vedkommende oplever ved på den ene side at skulle undervise en klasse med 30 elever og på den anden side at få de to vhf-kursister med i undervisningen. De udfordringer, som læreren beskriver, er følgende:

- De to kursister har haft særlige problemer omkring det skriftlige arbejde på holdet. Der skulle arbejdes med en synopsisform, som kursisterne ikke formåede at sætte sig ind i.
- Det har været svært at få kursisterne med i gruppearbejde. Som læreren skriver: "Kun de dygtigste elever fra 3. g formår på deres egen ret pædagogiske form at inddrage dem [vhf-kursisterne] som bidragydere på nogle helt konkrete punkter". Læreren har ikke ønsket at belaste de samme elever hele tiden.
- Kursisterne har haft svært ved at forstå og acceptere lærernes spørgsmål.
- Kursisterne har krævet meget læreropmærksomhed for at komme i gang med det faglige arbejde.

Kursisterne fortæller selv, at de "ikke har været begejstret for at gå på valghold", som én formulerer det. Det har været noget, de bare skulle holde ud og komme igennem. Endelige beskriver kursisterne også, at de har mistet engagement og motivation ved at være på valghold.

På baggrund af ovenstående kan vi drage den konklusion, at det er forskelligt, hvordan ordningen omkring valgholdene fungerer for kursisterne. Vi vil yderligere påpege, at kursisterne er forskellige og har forskellige diagnoser. Selvom kursisterne opnår en personlig og social udvikling gennem årene på gymnasiet, lægger de ikke deres Asperger-kendetegn bag sig. Hvis gymnasiet ønsker, at det skal fungere hensigtsmæssigt for kursister, valgholdslærere og de andre elever på valgholdene, kan gymnasiet fremadrettet overveje, hvordan de kan tilrettelægge valgfag for de kursister, som kan have særligt svært ved at begå sig på de ordinære hold. Kunne SPS-modulerne evt. bruges mere aktivt? Skal valgholdslærerne have en særlig indsigt i fx vhf-kursisternes diagnoser? Eller er det helt andre foranstaltninger, der skal til? At svare på disse spørgsmål kan kræve, at gymnasiet får lagt en individuel strategi for de enkelte kursisters deltagelse i valgfagene, og hvordan de skal støttes undervejs.

5.4 Forældreinddragelse

Et område, hvor gymnasiet *ikke* har et særligt tiltag, er med hensyn til at inddrage vhf-klassernes forældre. Om det er hensigtsmæssigt, har henholdsvis gymnasiet og forældrene divergerende holdninger til, som vi vil beskrive i dette afsnit.

⁷ EVA's erfaring fra de STX-klasser, som er tilrettelagt særligt for unge med Aspergers syndrom, er, at der her også kan være meget stor forskel på, hvordan de unge klarer at gå på valghold med andre elever. Det er forskelle, der både hænger sammen med den unge, valgholdsklassens sammensætning, og om den unge har interesse for det givne fag.

Kursisterne er myndige

Fra gymnasiets side er der to overordnede begrundelser for ikke at inddrage forældrene mere end i andre klasser, ifølge selvevalueringsrapport og interview med ledelsen. For det første er hovedparten af de unge over 18 år og dermed myndige. Gymnasiet må derfor ikke kontakte forældre udenom de unge, medmindre de unge har givet skriftlig tilladelse dertil. For det andet fortæller ledelsen, at de fra samtaler med de unge erfarer, at de unge gerne vil være selvstændige og frigjorte fra deres forældre – og derfor ikke vil have dem indblandet for meget. Endelig vil vi også fremhæve, at der på de gymnasiale uddannelser traditionelt set ikke er et stærkt skole-forældre-samarbejde. Et sådant udvidet samarbejde vil være et nyt tiltag, der skulle sættes i søen.

Forældrene spiller stadig en ansvarsrolle i børnenes liv

Blandt de interviewede forældre er det dog et stort ønske at blive inddraget mere, fordi de vurderer, at der i nogle situationer kan være behov for, at de som forældre støtter op om deres barns skolegang for at sikre gennemførelse og trivsel. Det skyldes, at selvom kursisterne ifølge dåbsattesten er voksne, så er der nogle af kursisterne, som stadig er afhængige af deres forældres støtte. Behovene kan variere fra ung til ung, men kan handle om støtte til dels at gennemføre helt almindelige hverdagslige gøremål – købe ind, betale regninger m.m., dels at komme igennem de svære perioder med depression, angst og stress, som nogle af de unge har. Forældrene fortæller i forlængelse heraf, at ikke alle de unge har et klart billede af deres egne evner. Nogle af de unge tror, at de reelt kan mere, end de kan. Yderligere fremhæves det, at et særligt kendetegn ved nogle af de unge er en generel aldersmæssig umodenhed. Her er det vigtigt at være opmærksom på, at der er forskel på kursisterne i gruppen, og der også kan være forskellige grader af behov for forældres eller andre støttepersoners assistance.

Forældrene vurderer også, at hvis kursisterne fx falder fra uddannelsen, så står de som forældre tilbage med den udfordrende opgave at finde ud af, hvad den unge så skal fremover i sit liv. Som en mor siger det: "Hvis det pludselig ikke hænger sammen mere og mit barn falder fra, så er det mig, der får aben. Sådan er det at være forældre med hjemmeboende barn, som ikke er et barn mere. Det ved vi også fra det offentlige side, der har de også en forventning om, at vi tager os af det, hvis det begynder at gå galt." Pointen er, at nok er kursisterne voksne, men forældrene oplever stadig at stå med et forældreansvar for deres børn, fordi de ikke selv kan tage det voksenansvar, som man kan forvente af andre unge på deres alder.

Områder, hvor forældrene kan støtte op om de unges skolegang

I interviewene peger forældrene overordnet på tre områder, hvor de kan støtte de unge. For det første omkring lektiearbejde, aflevering af skriftlige opgaver, eksamenslæsning og fremmøde. Det handler ikke om, at forældrene skal hjælpe kursisterne med det faglige arbejde, men skabe rammerne for, at det bliver gjort og struktureret. Som en forælder siger: "Jeg vil jo gerne have en melding fra gymnasiet, hvis mit barn er kommet bagud – for jeg kan jo ikke støtte hende og gøre noget, hvis jeg ikke får en melding om, at hun er tre opgaver bagud". Forældrenes erfaringer er, at deres børn oftest ikke selv informerer dem, hvis det går dårligt fagligt eller socialt.

For det andet kan forældrene fungere som en slags "tolke" mellem den unge og skolen. Forældrene fortæller, at deres børn kan misforstå og overtolke lærernes budskaber. Et eksempel er, at flere af de unge, ifølge forældrene, har forstået fraværsreglerne meget firkantet og tror, at de bliver udelukket fra uddannelsessystemet, hvis de har for høj fraværsprocent. Det skaber en situation med angst og stress hos nogle af de unge. Samtidig kan forældre kommunikere til skolen, hvis de oplever, at deres børn har det særligt svært psykisk i en periode, med behov for udsættelse af skolearbejde til følge.

For det tredje kan forældrene støtte op om de unges sociale samvær. Nogle af pigerne i vhf har med klassen fået venskaber, der også rækker udover skoletiden, jf. kapitel 6. Det gælder ikke for drengene. Forældrene fortæller, at de unge generelt har meget lav selvtilid med hensyn til social kontakt. Forældrene vurderer, at hvis de tidligt i skoleforløbet havde mødt hinanden i forældregruppen, så havde de haft mulighed for at støtte op om den sociale kontakt.

Forældrene fremhæver, at de ikke ønsker at blive blandet ind i alt i de unges liv. De unge skal også have et frirum fra forældrene. Men forældrene peger på ovenstående områder, hvor de kunne

udgøre en støtte. Det vil kræve, at de unge opfordres til at underskrive en samtykkeerklæring⁸. I forlængelse heraf vil vi fremhæve, at gymnasiet ifølge interview med ledelsen i forbindelse med de unges studievalg forsøger at inddrage forældrene, fordi de på gymnasiet "slipper de unge" efter skoleafslutning. Hermed har gymnasiet allerede taget de første spadestik til at trække på forældreressourcerne for at støtte de unge i deres uddannelsesliv.

5.5 Opsummering

Mariagerfjord Gymnasium har iværksat en række særlige tiltag for at understøtte, at kursisterne kommer godt igennem deres gymnasiale uddannelse. Klasserne har bl.a. fået særlige fysiske rammer, der giver kursisterne ro og mulighed for at trække sig lidt tilbage. Desuden har klasserne tilbud om SPS-moduler, som vurderes at være helt essentielle for forsøgets succes. Endelig iværksætter lærerne en række særlige pædagogiske og didaktiske tiltag i undervisningen. Der er fx: 1) en klar struktur og genkendelighed i undervisningen, 2) tilpasning, når den planlagte undervisning ikke kan lade sig gøre, 3) øget lærerstyring ved gruppearbejde og diskussioner, 4) konkretisering af opgaver og forventninger, 5) plads til forskellighed og til at tilrette efter kursisters "dagsform", 6) forståelse for kursisterne og differentieret fleksibilitet med hensyn til aflevering af opgaver, 7) særlig eksamenstræning og 8) endelig et arbejde med at finde sin egen "stil" som lærer i klassen. De forskellige tiltag bliver vurderet som vigtige for kursisters faglige udvikling og fastholdelse.

Der er blandede erfaringer med, at kursisterne deltager på de ordinære valghold med gymnasiets andre elever. Det kan være værd at overveje, hvordan der fremadrettet kan arbejdes med at finde ud af, hvilke individuelle strategier der er vigtige for, at alle kursister trives fagligt og socialt på valgholdene, herunder hvilke redskaber lærerne skal have, og evt. hvilke samarbejdsrelationer der skal være med SPS-lærerne.

Mariagerfjord Gymnasium har *ikke* et særligt tiltag med hensyn til forældreinddragelse, hvilket efterspørges af forældrene, da de, på trods af at kursisterne er myndige, fortsat spiller en stor rolle i deres børns liv og fortsat har et stort ansvar for dem, og det vurderes, at forældrene kan spille en rolle med hensyn til at understøtte de unge i deres uddannelsesliv.

⁸ I den forbindelse kan det nævnes, at det overordnet set er gængs praksis i forbindelse med den særligt tilrettelagte IT-ungdomsuddannelse for unge med autismspektrumforstyrrelser, AsplT, at opfordre de unge til at underskrive en sådan samtykkeerklæring. Begrundelsen for dette er, at de unge ofte har brug for deres forældres støtte for at klare uddannelsen. Hertil må det tilføjes, at de unge på AsplT kan have sværere diagnoser end de unge i vhf.

6 Social trivsel og inklusion

Med vhf-klasserne er kursisterne som udgangspunkt samlet i deres egne klasser, hvor de udelukkende er et begrænset antal personer og lidt afskærmet fra resten af gymnasiet. Hvordan denne organisering fungerer med hensyn til kursisters sociale trivsel i klassen og med eleverne på resten af gymnasiet, vender vi blikket mod i dette kapitel.

6.1 Det sociale liv i klassen

Et helt overordnet indtryk er, at for de fleste af vhf-klassernes kursister har deres sociale trivsel i vhf-klassen været god. Der er dog her dels forskel på årgangene og dels forskellige grader af kursisters trivsel og udvikling af sociale liv.

6.1.1 Flere konflikter på første årgang

I selvevalueringsrapport og interview med ledelse og kursister hæfter vi os ved, at der har været flere konflikter og uoverensstemmelser i 2012-klassen end i 2013-klassen. Kursister og ledelse fortæller særligt om konflikter i klassens opstartsår. En kursist fra 2012-klassen siger fx:

Det første år var også meget hårdt, for vi er en flok med mange forskellige diagnoser i en klasse. Og vi var meget, meget få det første år. Så det er også svært, hvis der er nogle, man ikke enes så godt med en dag, så er det svært at undgå dem, som man kan i større klasser. Men det handler også om, at man skal lære rummelighed. Det med, at der er så mange forskellige behov, der også tit "clasher". Det kunne jeg mærke var nemmere for dem, der startede 2. år. De var slået sammen med os, så der var vi lidt flere. Og der var nogle, der havde affundet sig med hinanden (...). Og man havde fundet sin egen plads.

Kursisten begrundet her konflikterne med dels personlighedssammenstød, dels den lille kursistgruppe. Desuden fortæller ledelsen, at det forhold, at to af kursisterne blev kærester, fik negative konsekvenser for det samlede fællesskab i klassen. Som det også fremgår af citatet, skønnes gruppedynamikken at have været bedre i 2013-klassen, og det større antal kursister i den samlede klasserække synes at have haft en god indflydelse på fællesskabet i klasserækken.

6.1.2 Forskel mellem drengenes og pigernes sociale trivsel

På tværs af kursisterne i vhf-klasserækkerne kan vi spore forskellige tendenser omkring den sociale trivsel mellem pigerne og drengene – selvom der selvfølgelig også er nuancer og forskelle indenfor grupperne. For det første synes vhf-klasserne at have haft positiv betydning for pigernes sociale liv og trivsel. Det fortæller til dels lærerne, men særligt kursisterne og forældrene. Nogle af forældre fortæller enslydende beretninger om, at deres piger i årene efter grundskolen prøvede forskellige undervisningstilbud uden succes og ofte med frafald. De har desuden haft lange perioder, hvor de har været socialt isolerede og ikke set andre unge mennesker samt været ramt af depressioner i varierende grad. Det har ændret sig med vhf-klassen. Nogle af pigerne har dannet venskaber, der rækker udover skoletid, og er begyndt at gå i byen, og enkelte har også fået kærester. En forælder siger:

Min datter blomstrer ved at have fået en veninde [i vhf]. Men de to havde heller ingen venner før. De fandt hinanden og har løftet hinanden op i et tempo, hvor vi ikke har kunnet følge med. Fra at min datter var en zombie, der sad hjemme bag nedrullede gardiner, tog de to veninder pludselig til standup – det havde de selv bestilt og arrangeret, at nu tog de lige afsted. Og til karneval. De har slet ikke været vant til at være sammen med jævnaldrende, men de to har bare været rigtig gode for hinanden.

Kort sagt har pigerne med vhf-klassen i ryggen fået mod på at tage skridtet ud i et almindeligt ungdomsliv. Pigerne fortæller selv om, at vhf-klassen har skabt en tryghed for dem, de har oplevet at være blandt ligesindede og trods konflikter oplevet at blive værdsat. En pige beskriver det sådan:

Med vhf-klassen fik jeg selv accepteret, at jeg har den her diagnose, og at den ikke var så forfærdelig, som jeg gik og troede. Og det med, at der er mere plads til én. Jeg kan være mig selv. Og læreren forstår, hvis jeg siger: "Jeg har en dårlig dag, så måske er jeg ikke så aktiv", så er det i orden. Det har gjort, jeg bedre kan overskue det hele og får lavet lektier og får meget bedre karakterer end i folkeskolen osv.

Hermed beskriver pigen, at den tryghed og trivsel, hun får med klassen, også forplanter sig til faglige resultater. Kursisterne fortæller også om, hvordan de i frikvartererne hygger sig i deres klasse bag lukkede døre, hvor de spiller kort og hører musik. Særligt pigerne giver udtryk for, at de nyder det sociale rum, der skabes indenfor klassens murer.

Blandt drengene er det overordnet set – selvfølgelig med nuancer – en lidt anderledes oplevelse. I interviewene hæfter vi os ved, at drengene har en plads i fællesskabet i klasserne og bliver accepteret. Det er ikke alle drengene, der deltager aktivt i frikvarterets sociale aktivitet. Nogle foretrækker at sidde fordybet over computeren. Men overordnet set efterlader interviewene et indtryk af, at drengene har en plads og accepteres i det sociale fællesskab. Nogle gange hives selv de drenge, der har det sværest socialt, med ind i aktiviteter af pigerne, ifølge kursisterne. På den måde er der dannet en gruppe, hvor man er opmærksomme på hinanden og drager omsorg for hinanden, ifølge lærerne og kursisterne. For drengenes vedkommende er der dog ikke skabt venskaber og sociale fællesskaber, der rækker udover skoledagen. Her fortæller forældre om en fritid med ensomhed og isolation fra andre unge, i hvert fald for nogle af drengene. Som fremhævet i kapitel 5 ønsker forældrene, at de her blev inviteret mere ind af gymnasiet for at hjælpe det sociale samvær på vej.

Gymnasiet har på forskellig måde støtte op om det sociale, bl.a. ved en indledende hyttetur, som af alle parter bliver beskrevet som et godt initiativ, og ved at lærerne arbejder med konfliktløsning i timerne, og gennem at SPS-lærerne og kursistvejlederen "bruger en del tid hver uge på at tale med kursisterne om deres oplevelser i undervisningen og i samspillet med de øvrige kursister/elever" ifølge selvevalueringsrapporten. På den måde har lærerne et blik for, at der skal arbejdes med at styrke det sociale og "oversætte" sociale dynamikker for nogle af kursisterne, som måske ellers kan tolke dem forkert.

6.2 Det sociale liv udenfor klassen og ekstracurriculære aktiviteter

I forhold til socialt samvær med andre elever fra gymnasiet tegner der sig et lidt andet billede end indenfor klasserne. Ikke alle kursisterne er på samme vis blevet en integreret del af gymnasiet.

6.2.1 Pigerne er generelt bedre integrerede end drengene

Igen er der overordnet et billede af, at nogle af pigerne har fået foden mere indenfor i det sociale liv udenfor klasserne, end det er tilfældet med drengene. Det drejer sig om piger, for hvem deltagelsen på valghold har ført til, at de også deltager i sociale sammenkomster med deres valghold. Eller piger, som ved hjælp af gensidig støtte fra hinanden deltager i sociale arrangementer for hele skolen, ifølge kursisterne. Desuden deltager en pige i gymnasiets elevråd.

Drengene indgår til gengæld generelt ikke på samme vis i sociale arrangementer udenfor klassen. En forælder fortæller, at hendes søn føler sig anderledes og unormal i forhold til de andre elever på skolen, og netop nærværet af de andre elever udenfor klassen forstørrelser hans følelse af at være anderledes og "forkert", ifølge forælderen. I forlængelse heraf vil vi bemærke, at interviewene med kursisterne efterlader et indtryk af, at det er vigtigt, at de får muligheden for at deltage i skolens liv, fx elevråd og fælles aktiviteter. Vores indtryk af klassens lærere og koordinator er som nævnt, at de er meget engagerede i gruppens kursister og absolut ikke glemmer dem, tværtimod. Kursisterne fortæller dog om episoder, hvor de har følt sig overset. Med et blik udefra er

det mindre episoder, som fx opmåling af størrelser til studentehuer, hvor kursisterne ikke blev inviteret i første omgang. Mange andre ville nok have trukket på skuldrene og set det som en hændelig administrativ forglemmelse, men for kursisterne har det en større betydning at blive glemt i sådanne sammenhænge. De tolker det i lyset af deres oplevelse af at føle sig anderledes og udenfor – og her er en mindre forglemmelse af dem endnu "en pind på bålet".

Forældre og kursister peger i interviewene på, at kursisterne fortsat skal støttes i at deltage så meget i gymnasiets fælles aktiviteter, som de magter, herunder fx støttes til en gang imellem at bruge det særlige bord i kantinen, som skulle være reserveret til vhf'erne, jf. kapitel 5. I den forbindelse vil vi, jf. kapitel 3.1.2, fremhæve, at kursisterne har forskellige behov og forudsætninger, og det er vigtigt at lave individuelle strategier for, hvordan kursisterne fx skal støttes og opfordres til at indgå i sociale aktiviteter.

6.2.2 Overvej informationsstrategi til resten af skolens elever

Gymnasiet kan på baggrund af erfaringer fra andre særligt tilrettelagte forløb overveje en strategi for at få informeret de andre elever på skolen om vhf-klasserne.

Resten af gymnasiets elever er ikke blevet informeret om vhf-klassen, fx på et fællesmøde. Desuden er eleverne på valgholdene heller ikke informeret om kursisters diagnoser og vhf-klasserne efter kursisters eget ønske, ifølge selvevalueringsrapporten. I den forbindelse vil vi fremhæve, at gymnasiet kan lade sig inspirere af fx Høje-Taastrup Gymnasiums særlige klasser for unge med Aspergers syndrom. Her har man ifølge EVA's erfaringer fra tidligere evalueringer haft gode erfaringer med, at en elev fra klassen selv fortalte om klassen på et fællesarrangement for skolen. Det kræver selvfølgelig, at der er en kursist, som har lyst og mod til dette. I den forbindelse bider vi mærke i, at en af forældrene fortæller, at hendes datter holder oplæg udenfor skoleregion, hvordan det er at være en pige med diagnose. Hermed er der måske en kursist, der kunne være oplagt til at tage det hverv på sig.

Også forældrene giver i interviewet udtryk for, at de foretrækker en information på ordentlige præmisser om klassen – fremfor ingen information. Forældrenes begrundelser hænger sammen med, at de unge fra vhf-klassen er anderledes end deres jævnaldrende. Information om den anderledeshed handler om, at de andre elever skal vide, at vhf-kursisterne er anderledes og hvordan. Det handler også om, at de unge fra vhf selv skal erkende det. Og endelig handler det for begge gruppers vedkommende om, at de skal respektere, at man er forskellige. Forældre fortæller, hvordan deres børn i sammenhænge, hvor der ikke er blevet fortalt om deres diagnoser, blot bliver opfattet som "mærkelige", som én udtrykker det. Hvorimod det allerbedste for dem er at være steder, hvor de kan få lov til at være sig selv. Det sker indenfor vhf-klassens vægge. Som en mor siger:

Det er OK at være anderledes, sådan har min datter det heroppe i klassen, for hun siger: "Jeg er jo i klassen, så alle ved, jeg er anderledes. Jeg behøver ikke at skjule det mere".

Men for at den følelse skal brede sig til resten af skolen, så kræver det information. Som forælderen fortsætter:

Når man ikke kender sandheden, så digter man sin egen sandhed, og det bliver til noget mystisk, man kan gå og blive irriteret over, i stedet for at man spiller med åbne kort og siger, det er sådan, det er.

At informere om klassen på en ordentlig måde, hvor der ikke bliver talt om vhf'erne, men hvor de selv får en stemme, kan være med til at afmystificere vhf-klasserne og dæmme op for eventuelle fordomme.

6.3 Opsummering

Mariagerfjord Gymnasium har forskellige tiltag, der har til formål at understøtte kursisternes sociale trivsel og inklusion. Analysen viser, at kursistenes sociale trivsel i vhf-klassen grundlæggende er god. Dog er der en tendens til, at pigerne i højere grad end drengene har udviklet sig socialt – både indenfor vhf-klassen og udenfor klassen i det sociale liv på skolen. Nogle af pigerne har med vhf-klassen i ryggen fået større faglig ballast men også mere mod på de aktiviteter, der karakteriserer et ungdomsliv. Drengene er mere isolerede end pigerne, både i klassen, om end der er eksempler på, at de har åbnet op for flere sociale interaktioner, og i deres fritid. Især er der en mindre gruppe af drengene, der giver udtryk for, at de føler sig "forkerte" og anderledes end andre unge, hvorfor interessen for at deltage i det sociale liv udenfor klassen er minimal.

EVA peger på, at det kan være værd at overveje en informationsstrategi, der giver vhf-klassen mulighed for at præsentere sig overfor resten af skolen, fx med inspiration fra andre særligt tilrettelagte gymnasieforløb.

7 Gennemførelse og karakterer

I gennem rapporten indtil nu har vi fokuseret på, hvilke tiltag gymnasiet har iværksat for at støtte kursisternes gennemførelse og faglige resultater. I dette kapitel viser vi, at det har båret frugt på den måde, at der er en flot fastholdelsesprocent, og kursisternes faglige præstationer må også overordnet siges at være fine, om end med stor variation – og brug af hele karakterskalaen. Det beskriver vi i dette kapitel, hvor vi også ser på de dimitterede kursisters fremtidsplaner.

7.1 Gennemførelse

I begge vhf-klasser startede 6 kursister, og på begge årgange er der en kursist, der er faldet fra. Frafaldet er sket i løbet af uddannelsens første år. I 2012-klassen er der desuden en kursist, som vælger at bruge et ekstra år på uddannelsen. De er derfor 4 kursister, som er blevet studenter i sommeren 2015.

I selvevalueringen begrundede gymnasiet kursisternes frafald med, at de enkelte kursisters udgangspunkt for at gennemføre en gymnasial ungdomsuddannelse var svækket. For den ene kursist var dette begrundet i en personlig hændelse på familiefrenten, der forværrede kursistens tilstand i en retning, der ikke gjorde det muligt at studere. For den anden kursist begrundes frafaldet med kursistens rastløshed og motoriske urolighed, hvorfor kursisten ikke var motiveret for en boglig ungdomsuddannelse. Mariagerfjord Gymnasium vurderer, at frafaldet blandt kursisterne evt. kunne have været undgået, hvis gymnasiet havde været mere tydeligt med hensyn til, hvad det kræver at gennemføre en gymnasial ungdomsuddannelse, det vil sige i højere grad konkretiseret skoledagen i vhf-klassen for kursisterne og på den måde i højere grad fokuseret på at forventningsafstemme, inden kursisterne startede på forløbet.

I interviewene hæfter vi os ved, at det både af kursister og forældre vurderes, at kursisterne ikke ville have kunnet klare forløbet i en klasse på ordinære vilkår. Fx fortæller kursisterne, at de vurderer, at havde det ikke været for vhf, ville de ikke have fået en ungdomsuddannelse. Det afgørende med hensyn til gennemførelse ifølge kursisterne og forældrene er de tiltag og den tilrettelæggelse, der er i vhf med hensyn til at skabe ro, struktur og forudsigelighed, og samtidig den fleksibilitet og forståelse, kursisterne mødes med fra lærernes side, jf. kapitel 5.

7.2 Karakterer, faglig udvikling og overgange

Overordnet er der en stor variation i kursisternes karaktergennemsnit, og hermed også i, hvordan de klarer de faglige krav.

Blandt de i alt fire kursister, der blev studenter i sommeren 2015, svinger gennemsnitskaraktererne mellem 10,1 som det højeste og 4,9 som det laveste. Det fremgår af tabel 4.

Tabel 4
Gennemsnitskarakterer for kursister, der blev studenter sommer 2015

Gennemsnit af kursisternes samlede karaktergennemsnit	7,2
Højeste gennemsnit	10,1
Laveste gennemsnit	4,9

Kilde: EVA's beregninger på baggrund af oplysninger i notat om eksamenskarakterer fra Mariagerfjord Gymnasium

Desuden viser tabellen, at gennemsnittet af kursisternes samlede karaktergennemsnit er 7,2. Kursisternes eksamensgennemsnit dækker altså hele karakterskalaen, og klassens gennemsnitlige karaktergennemsnit ender samlet set på en middelt karakter.

Af tabel 5 fremgår kursisternes karakterer på de enkelte obligatoriske fag. Tabellen viser dels gennemsnitskarakterer for de enkelte fag på tværs af 2012- og 2013-klasserne, dels højeste karakter og laveste karakter, hvilket tydeliggør den store spredning, der er i kursisternes karakterer.

Tabel 5
Samlede eksamensresultater for kursisterne i vhf-klasserne (2012- og 2013-klasserne)

Obligatoriske fag og Opgaver	Gennemsnitskarakter	Højeste karakter	Laveste karakter
Religion C (n = 10)	8,7	12	4
Matematik C (skriftlig) (n = 10)	8,4	12	4
Geografi C (n = 10)	8,2	12	4
Historie B (n = 10)	8,1	12	02
Engelsk B (mundtlig) (n = 9)	8	12	4
Engelsk B (skriftlig) (n = 9)	7,5	12	02
Kemi C (n = 10)	7,3	12	02
Dansk A (mundtlig) (n = 10)	6,7	12	02
Samfundsfag C (n = 10)	6,5	12	00
Matematik C (mundtlig) (n = 10)	5,7	10	00
Biologi C (n = 10)	5,2	12	00
Dansk A (skriftlig) (n = 10)	4,7	12	02
Eksamensprojekt (EP) (n = 4)	11	12	10
Større skriftlig opgave (SSO) (n = 5)	8,2	10	7

Kilde: EVA's beregninger på baggrund af oplysning i selvevalueringsrapport

Tabellen viser, at de obligatoriske fag, hvor kursisterne på tværs har fået højeste karaktergennemsnit, er henholdsvis religion med et gennemsnit på 8,7, skriftlig matematik med et gennemsnit på 8,4 og geografi med et gennemsnit på 8,2. De to fag, hvor kursisterne har fået det laveste gennemsnit, er skriftlig dansk med et gennemsnit på 4,7 og biologi med et gennemsnit på 5,2.

Samtidig viser højeste og laveste karakter, at der er en stor variation i karaktererne indenfor fagene, og således er både karakterskalaens højeste og laveste karakter givet i klasserne. Variationen i kursisternes karakterer afspejler meget godt den variation, der er i kursistgruppen.

Tabellen viser også gennemsnit og højeste og laveste karakter for SSO og EP, som er de større skriftlige opgaver, der er obligatoriske for vhf-klasserne. Tabellen viser, at vhf-kursisterne for begge de skriftlige opgaver har fået karakterer, der ligger i den høje ende af karakterskalaen, hvor det højeste, der er givet, er 12, og det laveste, der er givet, er 7, og at kursisternes samlede resultat i EP er meget over middel med et gennemsnit på 11. Hvilket er bemærkelsesværdigt flot, set i relation til kursisternes vanskeligheder med det skriftlige arbejde/skriveblokeringer.

Nedenstående tabel indeholder en oversigt over de valgfag, kursisterne har haft, og en opgørelse over variationen i valgfagskaraktererne⁹

⁹ Vi har valgt ikke at vise karaktererne for de enkelte valgfag, da det i flere tilfælde kun er én kursist, der har haft faget. Vi vil ikke offentliggøre en enkelt og genkendelig persons karakterer.

Tabel 6**Samlede valgfag for kursisterne i vhf-klasserne (2012- og 2013-klassen) samt højeste og laveste karakterer i fagene**

Niveau for valgfag	Valgte fag	Højeste karakter	Laveste karakter
A-niveau	Engelsk (mundtlig), Engelsk (skriftlig) (n = 1)	10	10
B-niveau	Matematik (mundtlig) (n = 4), Matematik (skriftlig) (n = 4), Biologi (n = 3), Samfundsfag (n = 4), Tysk (n = 1), Kemi (n = 1)	12	02
C-niveau	Musik (n = 1), Filosofi (n = 2), Fysik (n = 1), Psykologi (n = 1), Erhvervsøkonomi (n = 1)	12	02

Kilde: EVA's beregninger på baggrund af oplysninger i selvevalueringsrapport

Tabellen med kursisters valgfag viser samme tendens som kursisters eksamensresultater i de obligatoriske fag. Og der kan således identificeres en stor spredning i kursisters karakterer, hvor den højeste karakter, der er givet, er 12, og den laveste, der er givet, er 02.

Der kan ikke identificeres et klart mønster med hensyn til, om unge med nogle diagnoser klarer sig bedre end andre. Som tidligere beskrevet er der nogle støtteforhold omkring kursister med Aspergers syndrom, som det er vigtigt at være særligt opmærksom på, men ikke noget, der giver sig udtryk i entydige tendenser i karaktererne.

Vurdering: Kursisterne har brug for faglig støtte for at kunne leve op til de faglige krav

Karaktererne taler deres tydelige sprog om, at stort set alle kursisterne lever op til de faglige krav – dog med store variationer i karakterniveauet. Der er en enkelt eller to af kursisterne, som overordnet set får meget lave karakterer, og i den anden ende af skalaen et par kursister, som får særdeles høje karakterer. Gymnasiet vurderer i selvevalueringsrapporten, at der ligesom ved andre klasser på gymnasiet er stor forskel på kursisterne med hensyn til, om de lever op til målene for de enkelte fag. Desuden vurderer gymnasiet, at særligt pigerne klarer sig godt og er meget målrettede med hensyn til at præstere fagligt, hvor den samme udvikling ikke ses hos drengene.

Gymnasiet vurderer ligeledes sådan om kursisters evner til:

- **At anvende forskellige arbejdsformer:** "De fleste vhf-kursister har brug for meget klar instruktion ved nye arbejdsformer. De mestrer ofte de mere rutineprægede arbejdsformer bedre."
- **At fungere i et studiemiljø, hvor kravene til selvstændighed, samarbejde og sans for at opsøge viden er centrale:** "Her er der meget stor variation mellem kursisterne både mht. selvstændighed, samarbejde og sans for at opsøge viden. Generelt er vurderingen, at kursisterne har brug for mere støtte, end lærerne tilbyder i andre klasser."

Kilde: selvevalueringsrapport fra Mariagerfjord Gymnasium.

De støttebehov, som det beskrives, at kursisterne har, er netop også dem, gymnasiet på forskellig vis arbejder på at støtte op om.

Overgange: Kursisterne vil læse videre

Fire kursister stod med studenterhuen på i sommeren 2015. De er enten blevet optaget på et videregående studium eller ønsker at kvalificere sig yderligere inden optagelse:

- En kursist er blevet optaget på psykologistudiet med start fra september 2015. Kursisten ønsker at arbejde som psykolog, særligt med unge med diagnoser.
- En kursist ønskede at arbejde på et bibliotek og ville søge optagelse på informationsvidenskab og kulturformidling i slutningen af skoleåret. Kursisten har imidlertid skiftet mening siden og er nu blevet optaget på historie fra september 2015.
- En kursist ønsker at blive optaget på en naturvidenskabelig uddannelse fra september 2016 og vil bl.a. tage faglige suppleringskurser på A-niveau i løbet af det næste år samt arbejde og/eller tage på højskole.

- En kursist ønsker at læse et sprogfag på universitet fra september 2016 og vil i løbet af det næste år tage faglige suppleringskurser for at få sprogfag på højere niveau samt tage i virksomhedspraktik.

Gymnasiet vurderer, at kursisterne som udgangspunkt fortsat vil have brug for en særlig specialpædagogisk støtte på deres universitetsstudium, for nogle vil støtten dog kunne udfases.

7.3 Opsummering

Analysen viser, at kursisterne samlet set klarer sig godt fagligt, men at der samtidig er en stor variation i kursisternes individuelle karaktergennemsnit, en variation, der også afspejler de store forskelligheder, der er kursisterne imellem. Der er ikke et diagnosespecifikt mønster med hensyn til kursisternes karakterer. De fire kursister, der dimitterede, er enten begyndt på et universitetsstudium eller forventer at gøre det om et års tid.

**DANMARKS
EVALUERINGSINSTITUT**

Østbanegade 55, 3.
2100 København Ø

T 3555 0101
E eva@eva.dk
H www.eva.dk

Danmarks Evalueringsinstitut udforsker og udvikler kvaliteten af dagtilbud for børn, skoler og uddannelser. Vi leverer viden, der bruges på alle niveauer – fra institutioner og skoler til kommuner og ministerier.

Læs mere om EVA på vores hjemmeside, www.eva.dk.
Her kan du også downloade alle EVA's udgivelser
– trykte eksemplarer kan bestilles via en boghandler.